

Tshivenda

#NYP2030

MBEKANYAMAITELE YA VHASWA YA LUSHAKA 2020-2030

Minwaha ya fumi ya u tshanyisa mvelelo dzavhuḽi dza
mveledziso ya vhaswa

women, youth &
persons with disabilities
Department:
Women, Youth and Persons with Disabilities
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

ZWI RE NGOMU

I.	MARANGAPHANDA NGA MINISIṬA	4
II.	MARANGAPHANDA NGA MUFARISA MINISIṬA	5
III.	DZINDIVHUWO NGA MULANGI-DZHENERALA.....	6
1.	NDI NGANI ZWO TEA URI HU VHE NA MBEKANYAMAITELE YA VHASWA YA LUSHAKA AFRIKA TSHIPEMBE?	7
2.	THALUTSHEDZO NA MBONALO YA VHASWA AFRIKA TSHIPEMBE	8
3.	NYITO DZINE DZA KONISA NZUDZANYO U SWIKELELA NDIHO	8
3.1	Bono.....	8
3.2	Mushumo/Vhufifhinduleli	8
3.3	Ndivho	8
3.4	Zwipikwa.....	8
3.5	Mvelelo dza Mbekanyamaitele dzo lavhelelwaho	9
3.6	Mikhwa na Milayo.....	9
4.	MVELAPHANDA YO VHA HO HONE MALUGANA NA MBEKANYAMAITE	10
5.	KHAEDU DZINE DZA KHOU BVELA PHANDA NA U KWAMA VHASWA.....	13
5.1	Tshivhalo tsha nṯha tsha vho litshaho tshikolo na tsha fhasi tsha vhane vha bva tshikoloni vha tshi ya u shuma	13
5.2	Zwikili zwa vhuimo ha fhasi na u sa tshimbilelana ha zwikili.....	14
5.3	Vhushayamushumo ha tshifhinga tshilapfu ha vhaswa khathihi na u sa vha na dzangalelo la zwa vhubindudzi	14
5.4	Mvelelo dzi si dzavhudi dza muvhili na muhumbulo	17
5.5	Nḡowetshumo dza vhusiki na mvelele dzi songo shumiswaho	18
5.6	U tshinyadza vhushaka ha vhathu nga zwituku nga zwituku na mirado ya tshitshavha i dzhenelelaho ..	18
5.7	Mveledziso ya vhaswa i re na tshomedzo dzi songo linganaho na tshumelo dzo konanywaho nga ndila i si yavhudi	19
6.	MASIA A NDEME A MBEKANYAMAITELE	19
6.1	PFUNZO NA ZWIKILI ZWA NDEME NA TSHIKHALA TSHA VHUVHILI.....	19
6.1.1	U khwaṯhisedza tswikelelo ya vhoṯhe kha ECD ya ndeme na mbekanyamushumo dza ngudo dza mveledziso yavhana vhaṯuku dza vhoṯhe	20
6.1.2	U bveledza vhupo ho tsireledzeaho ha u guda.....	20
6.1.3	U bveledzisa vhadededzi na u sedzulusa kharikhuḷamu u itela u ṯuṯuwedza thandululo ya thaidzo, u tholea, vhubindudzi na u kona u shumisa kana u ḡowela 4IR.....	20
6.1.4	U shumisa mbekanyamushumo dza u dzhenelela dza vhana vhaṯuku dzine dza dzhenelana u itela mveledziso yavhudi ya vhaswa	21
6.1.5	U ṇetshedza tshikhala tsha vhuvhili tsha u konisa u khunyeledza na u dovha u dzhenelela kha zwiimiswa zwa pfunzo.....	21

6.1.6	U netshedza ngeletshedzo i bvelaho phanda ya zwa mabudo a mushumo ya sekithara dza thekhnika, thekhnolojodhi na vhubvedzi dza ikonomi.....	22
6.1.7	U engedzedza zwikhala zwa vhugudisi ha zwikili zwa nga murahu ha tshikolo tsha sekondari kha vhothe	22
6.2	TSHANDUKISO YA IKONOMI, VHUBINDUDZI NA U SIKA MISHUMO	23
6.2.1	U shumisa Mbekanyamushumo ya u Thola Vhaswa ya Phuresidennde na Nzudzanyo ya u Vhuyedzedza Ikonomi tshigani na u I Fhatulula nga Vhuswa	23
6.2.3	U thoma koniraka dza mabindu matuku o itelwaho vhaswa kha sekithara dzothe	23
6.2.4	U shumisa zwikimu zwa u thola zwa tshitshavha zwo khwiniswaho zwine zwa netshedza zwikhala zwavhudi zwa vhaswa (Maitele a u thola Vhanzhi)	24
6.2.5	U dzhenisa vhaswa kha u netshedzwa ha mavu nga vhuswa, mveledziso ya mahayani na ndunzhenzhe ya ndeme ya vhulimi.....	24
6.2.6	U tikedza ikonomi ya mahayani na ya dziqoroboni u itela tshandukiso ya ikonomi, u sika mishumo na u thola vhanzhi	24
6.2.7	U bvedza na u tikedza mabindu a vhaswa na dzikhamphani (u tufuwedza vhubindudzi).....	25
6.3	TUFUWEDZO YA MUTAKALO WA MUVHILI NA MUHUMBULO	26
6.3.1	U tikedza kutshilele kwa mutakalo.....	26
6.3.2	U fhungudza tufuwedzo dza dwadze	27
6.3.3	U fhelisa tshumiso mmbe ya zwidzizivhadzi kha vhaswa.....	27
6.3.4	U tufuwedza mutakalo wavhudi wa muhumbulo kha vhaswa	28
6.3.5	U tufuwedza mutakalo wavhudi wa zwa vhudzekani na zwa mbebo na pfanelo.....	28
6.3.6	U fhungudza masiandaitwa a malwadze.....	28
6.4	VHUTHIHI HA VHATHU NA U FHAJA LUSHAKA.....	29
6.4.1	Maitele a ndila nnzhi a u tsireledza vhuthihi ha vhathu na u fhaja lushaka	29
6.4.2	Mikhwa yavhudi ya ndayotewa ine ya tufuwedza vhupe	30
6.4.3	Vhaswa vha Afrika Tshipembe vha tea u shumana na tshitalula kha tshitshavha	30
6.4.4	U tufuwedza vhurangaphanda na u vha lushaka lu dzhenelelaho.....	30
6.4.5	U engedza zwikolo zwa u kombetshedza na mitambo ya tshitshavha ine ya vha na.....	30
6.4.6	Tshanduko ya ndowetshumo ya vhu4, vhuthihi ha vhathu na u fhaja lushaka.....	31
6.4.7	U shumisa Tshanduko ya Ndowetshumo ya vhu4 u tufuwedza vhuthihi ha vhathu na u fhaja lushaka..	31
6.5	ZWISHUMISWA ZWA MVELEDZISO YA VHASWA ZWINE ZWA FHINDULA NGA U	31
6.5.1	U khwathisedza zwishumiswa zwa vhaswa.....	32
6.5.2	Mushumo wa vhaswa u tea u dzhiwa sa wa	33
6.5.3	U leludza kana u konisa u tangedzwa ha mushumo wa mveledziso ya vhaswa sa phurofesheni.....	33
7.	NDILA DZA U LAVHELESA NA U TOLA.....	34
8.	MAGUMO	34
9.	DZIREFERENTSI.....	35

i. MARANGAPHANDA NGA MINISIṬA WA MUHASHO WA ZWA VHAFUMAKADZI, VHASWA NA VHATHU VHA RE NA VHUHOLEFHALI

iii. Mveledziso ya mbekanyamaitele i nga ha u shandukisa vhutshilo, na u shumana na u tambula ho kalulaho hune vhaswa vha ṭanganana naho zwi tshi khou itiswa nga u sa wana mushumo, kana nga u sa vha na zwikili, pfunzo ya nṭha khathihi na zwiṅwe zwine zwa kwama ikonomi na zwa matshilisano. Izwi zwi ṭoda vhurangaphanda havhuḍi na khonanyo. Ndaulo ya vhurathi (6) yo khethekanywa nga Phuresidennde Vho Cyril Ramaphosa musi vha tshi ḍivhadza Muhasho muswa wa Vhafumakadzi, Vhaswa na Vhathu vha re na Vhuholefhali. Muhasho wo itelwa u vhusa, u tikedza, u konanya, u lavhelesa na u ṭola u thomiwa ha mveledziso ya vhaswa kha sekithara dzo fhambanaho kha masia oṭhe. Uri hu vhe na uvhu vhurangaphanda, vhuṅwe vhuḍifhinduleli vhuḥulwane ha muhasho ndi u bveledza mulayo na mbekanyamaitele ya mveledziso ya vhaswa zwine zwa katela zwoṭhe.

Ri tshi dzhiela nṭha zwo ambiwaho afho nṭha, maitele a u bveledza Mbekanyamaitele ya Vhaswa ya Lushaka (National Youth Policy(NYP)) 2020-2030, o khunyeledzwa nga murahu ha Tsedzuluso ya Nwaha ya vhu 25.Nga 2019 nga murahu ha musi ndo tholiwa sa Minisṭa kha Muhasho wa Vhafumakadzi, Vhaswa na Vhathu vha re na Vhuholefhali, ndo mbo ḍi thoma Tshigwada tsha Referentsi tsha Thekhnikhala ya sekithara nnzhi Technical Reference Team (dziTRT)) u itela u ranga phanda na u konanya mveledziso ya mbekanyamaitele ntswa ya shango. Tshiitisi tsha uri ri vhe na sekithara nnzhi dzo imelelwo, ndi uri NYP 2030 a i tou vha fhedzi mbekanyamaitele ya muvhuso, i dovha hafu ya vha vhuḍifhinduleli ha tshitshavha kha mveledziso ya vhaswa. Vha tea u dzhiela nzhele uri NYP ya Afrika Tshipembe yo sedzuluswa musi ikonomi yashu itshi tsa na musi hu tshi vha na Vairasi ya Corona (Covid-19) ya u tshinyadza, zwe zwa ita uri hu vhe na u ṭanganana kha jifhasi. zwa vhangwa mutshinyalo kha vhutshilo ha vhathu na mishumo yavho. Ngauralo u vha hone ha dwadze zwo ita uri u bveledza mbekanyamaitele zwi konḍe vhukuma. Zwo ita uri ri shandukise ndivho dzashu, ri tsitse mutheo we ra vha ro dzudzanya ro sedza wone, nahone zwino zwilinganyo zwashu zwi khou katela na ndowelo ntswa. Ri tea u kuvhatedza vhathu nga u angaredza, nga maandesa vhaswa, malugana na mvelelo kana masiandaitwa a si avhuḍi a khaedu dza ikonomi na zwiṅwe zwithu zwi si zwavhuḍi zwine zwa vha kwama.

Vhaswa vho vha vho no ḍi kandedzwa hu sa athu vhuya ha vha na COVID 19, naho zwo ralo, dwadze ḵo nanisa nyimele yavho i si yavhuḍi. Pfunzo dzavho dzo thithisea, vhuṅzhi havho vho dzula vha vhoṭhe, vha tshi khou vhihlaela, nahone vha na mutsiko zwi tshi tshi khou itiswa nga nyiledzo dza u valwa tshoṭhe ha shango. Khakhathi dza Miṭani na Mabulayo a Vhafumakadzi zwa engedzea U anza ha Khakhathi dza u ya nga Mbeu na Mabulayo a Vhafumakadzi (Gender-Based Violence and Femicide (GBVF)) na zwone zwo engedzea, vhuṣhayapfushi zwo itiswa nga u fhungudzea nga zwioṭuku nga zwiṭuku ha zwiliwa, nga u angaredza ho vha hu si na tswikelelo ya tshumelo ya mutakalo wa zwa vhudzekani na zwa mbebo, nahone vhe vha vha vha tshi khou ṭoda mushumo vho vha vha si tsha kona ngauralo vho vha vha si tsha vha tshipiḍa tsha ikonomi, hone mabindu a vhaswa o vha a si tsha dzhenisa tshelede izwi zwa ita uri mishumo ya vhaswa i fhele. Zwiṅwe zwine zwa vhihlaedzisa nga maanda ndi uri Tshitatennde tsha Mbekanyamaitele ya Mugaganyagwama wa Tshifhinga tsha Vhukati wa 2020 tsho sumbedza uri ikonomi ya shango i khou lavhelelwa u tsa nga 7.8% uno nwaha, nahone ndozwo ya mishumo i ḍo vha yo kalulaho. Hu vhone zwi tshi ḍo konḍa uri ikonomi i dovhe i vhuṣelele tshigani kha miṅwaha mivhili u ya kha miraru i ḍaho. Ri ṭanganedza maga oṭhe a zwa mutakalo na a zwa ikonomi na zwa matshilisano o ḍivhadzwaho nga Phuresidennde a u lwa na dwadze, hu tshi katelwa na u dzhenelela kha Nzudzanyo ya u Vhuyedzedza na u Fhaṭulula Ikonomi. Izwi zwi khou ita khuwelelo kha vhaswa ya u dzhenelela zwihulwane kha ikonomi nga u vhea phanda dziSSME na dzikhamphani na maitele a zwikili zwo livhiswaho kha vhaswa. Vha ḍo tikedza miṭa i sa koni u ḍitsireledza, mabindu na vhathu vane vha shaya nge zwa vha zwo vhangwa nga u sa shuma na thaidzo dzo fhambanaho dza zwa matshilisano.

Kha vhathu vhoṭhe vha u bva kha masia o fhambanaho a shango vhe vha dzhenelela kha lwendo lwashu lwa u bveledza NYP 2020-2030, ri livhuwa vhuḍinekedzeli havho. Naho ho vha na zwikhukhulisi malugana na maitele a vhuḍetshedzi zwo vhangwa nga nyiledzo dza u valwa tshoṭhe ha shango, vhuṅzhi ha vhathu vho dzhenelela. Ndi tama u livhuwa vhoṭhe vhe vha dzhenelela vho ḍinekedzela nahone vha sa neti kha u konanya uyu mushumo, nga maanda Davhi ḵa Mveledziso ya Vhaswa ḵa Lushaka na miraḍo yoṭhe ya TRT. U dzhenelela ha miṅwe mihasho ya muvhuso zwo ita uri mbekanyamaitele i songo dzhia sia na u vala mavhaka a re hone. U dzhenelela ha ndeme ha nga Foramu ya U konanya ya Mveledziso ya Vhaswa ya Lushaka, madzangano a tshitshavha, vhoraakademi, madzangano a ṭhodisiso, mabindu, madzangano ane a shumelwa nga vhaswa na madzangano ane a rangwa phanda nga vhaswa khathihi na madzangano a vhaswa na madzangano a matshudeni, zwi a khodisea nga maanda. Ndi a fhulufhela uri iyi mbekanyamaitele ya vhaswa i ḍo shuma sa referentsi kha vhaswa vhoṭhe na vhadzheneleli vho teaho kha zwa mveledziso ya vhaswa. Mushumo washu sa tshigwada kha u bveledza mveledziso ya vhaswa, ndi mutheo wavhuḍi wa Afrika Tshipembe ḵi bvelelaho kana ḵi re na mvelaphanda na vhutshilo ha khwine ha vhoṭhe.

Minisṭa kha Muhasho wa Vhafumakadzi,
Vhaswa na Vhathu vha re na vuholefhali

ii. MARANGAPHANDA NGA MUFARISA MINISIṬA KHA MUHASHO WA ZWA VHAFUMAKADZI, VHASWA NA VHATHU VHA RE NA VHUHOLEFHALI

Afrika Tshipembe, tshivhalo tsha vhaswa ndi tshararu tsha lushaka lwoṭhe, kha avho vhoṭhe vhane vha vha na miṇwaha ya 15 u swika kha 34 ndi 34.7% ya lushaka. (Saveyi ya Tshifhinga tsha Vhukati ya Afrika Tshipembe ya Tshitatisitiki tsha 2020) .2020 Statistics South Africa Mid-term Population Survey)). Ri tshi dzhiela nzhele izwi, vhaswa vha khou bvela phanda na u ṭangana na khaedu khulwane, nahone khulwane khadzo ndi thaidzo ya u sa shuma lwa tshifhinga tshilapfu zwi tshi khou itwa nga nyimele ya ikonomi ine ya dzulela u shanduka. A thi khou tou nanisa mafhungo musi ndi tshi ri iyi khaedu yo no tou hulela. Saveyi ya zwa Vhashumi ya Kotara (Quarterly Labour Force Survey (QLFS)) ya kotare ya u thoma ya 2020 i sumbedza uri vhushayamushumo ho vha ho i ma kha 30.1%, he ha vha hu hone vhushayamushumo ha nṭhesa u bva nga 2008. Tshe tsha tou dina nga maanda, ho vha hu vhushayamushumo ha vhaswa vha miṇwaha ya vhukati ha 25 u swika kha ya 30 he ha vha hu kavhili musi hu tshi vhambedzwa na ha vha tshigwada tsha miṇwaha ya 45 u swika kha 54 (37.3% vs 17.5%). Nyimele I namba I tshi nana musi ri tshi sedza kha vhushayamushumo ha vhaswa vha vhukati ha miṇwaha ya 15 u swika kha ya 24, ye ya ima kha 59.0% kha Q1 ya 2020, zwine zwa amba uri kha vhaswa vha 10, vha 6 vho vha vha sa shumi.

Nyimele i re afho nṭha a i fhulufhedzisi, kha vha miṇwaha ya vhukati ha ya 15 na 24; vhane vha sa khou shuma, vha sa khou dzhena tshikolo kana u vha kha vhugudisi (not in employment, education or training (NEET)), tshivhalo tshavho tshi ṭodou swika 3.5 milioni. Tshivhalo tsha vha fumakadzi vhane vha kha ḡi vha vhaṭuku vhane vha si shume tshi nṭha, hone vhaswa vha mahayani vho livhana na khaedu dzo fhambanaho na dza vha dziḡoroboni. Tshiṇwe hafhu, vhaswa vhane vha vha na vhuholefhali vha bvela phanda na u livhana na khaedu khulwane kha maraga wa mishumo sa izwi hu na khonadzeo ya uri vha songo ṭanganedzwa nga tshitshavha na u kandedzwa.

Zwi re afho nṭha a zwi tou vha fhedzi tshitatisitiki, arali vha nga sedzulusa idzi nomboro, thaidzo il a vhonala. Avha ndi vhathu vhane vha vha na fulufhelo, miloro; na vhukoni vhane vha nga thusa kha tshitshavha na shango ṭavho. Nyimele ya avha vhaswa yo naniswa nga u vha hone ha dwadze ṭa Coronavairasi nga 2020, ṭine ṭa khou ita uri vha fhelelwe nga mishumo na u lovha, nga maanda vhaswa vhane vha vha na malwadze a sa fholi. Nyimele i khou nana u konda musi ri tshi dzhiela nzhele u tsesa ha ikonomi ya ṭifhasi hune ha khou bvelela fhe ri na fulufhelo ya uri hu ḡo vha ha tshifhinga tshipufhi.

Iyi Mbekanyamaitele ya Vhaswa ya Lushaka (National Youth Policy (NYP)) ya 2030, i dzinginya zwithu zwa ndeme zwo fhambanaho zwa mbekanyamaitele u itela u khwaṭhisa mveledziso, u maandaḡhadza na u khwaṭhisa vhaswa vhashu nga itshi tshifhinga tsha dwadze na nga murahu ha tshifhinga tsha dwadze. I ṭuṭuwedza ṭhoda ya vhasheli vha mulenzhe kana vhadzheneleli kha tshitshavha, vhane vha vha sekithara dza muvhuso, dza phuraivete na dza tshitshavha, u itela u khwaṭhisa vhuḡinekedzeli havho nga u dzula vho vhea mveledziso ya vhaswa phanda. Naho sekithara dzo fhambanaho dzi tshi fhindula kana u dzhia maga malugana na dwadze, ndi zwa ndeme uri mushumo washu u sedzesa kha u fhindula na u sumbedza mbuelo dzavhuḡi, zwine zwa ḡo vha na mbuelo dza tshifhinga tshilapfu. Ri a tenda uri nga u dzhenisa vhaswa sa vhone vhadzheneleli vha ndeme vha mafufufu, ri ḡo vha ri kha ḡila yone ya u vhuḡedzedza na u ṭavhanyisa u maandaḡhadzwa havho kha zwa ikonomi na zwa matshilisano.

Phindulo ya ndeme na maitele a u vhuḡelela ndi u vhone uri hu vha na vhukoni ha tshiimiswa u ṭavhanyisa mveledziso ya vhaswa na u shumisana na muvhuso, mabindu, tshitshavha na vhaswa. Izwi ndi zwa ndeme sa izwi muvhuso u tshi fhindula kana u dzhia maga nga u ṭavhanya u shumana zwavhuḡi na khaedu dzine dza khou bvela phanda malugana na mveledziso ya vhaswa, u itela u wana mbuelo dza lushaka lwa vhaswa lwo engedzeaho na u bvedza phanda Afrika Tshipembe.

Ndo pfa ndo takala nga maanda musi ndi tshi vhone uri Muhasho wa Vhafumakadzi, Vhaswa na Vhathu vha re na vhuholefhali wo vha na vhuḡwamani vhuḡulwane na vhaswa khathihi na madzangano o rangwaho phanda nga vhaswa na ane a shumelwa nga vhaswa kha sekithara dzoṭhe malugana na u sedzulusa NYP. Ndi na vhuṭanzi uri izwi zwi ḡo khwaṭhisedza uri vhoṭhe vhane vha vha vhasheli vha mulenzhe vha ndeme kha vhaswa vha ḡo vha na vhuḡifhinduleli. Ndi fhulufhedzisa uri ndi ḡo tikedza Davhi ṭa Mveledziso ya Vhaswa ṭa Lushaka ṭa DWYP u khwaṭhisedza uri ṭi ita mushumo wa vhuḡavhelesi na u ṭola u khwaṭhisedza uri NYP2030 i shumiswa nga ḡila yo teaho.

iii. Dzindivhuwo nga Mulangi-Dzhenerala

Muhasho wa Vhafumakadzi, Vhaswa na Vhathu vha re na Vhuholefali (Department of Women, Youth and Persons with Disabilities (DWYPD)) u livhuwa vhangaphanda he ha netshedzwa nga Minisiya na Mufarisa Minisiya kha u bveledza Mbekanyamaitele ya Vhaswa ya Lushaka ya 2020-2030. Mushumo muhulwane wa mvetamveto ya liñwalo la mutheo na u khwaṭhisedza ndeme kana khwalithi ya vesheni ya u fhedza wo itwaho nga Vho Dr R Bernice Hlagala, Vho Emmanuel Kganakga, Vho Calvin Mkasi, Vho Oltman Fourie, Vho Rudzani Neshunzhi, Vho Mologadi Leboho, Vho Aluwani Mudau, Vho Nhlanhla Manzini na Vho Nkululeko Mahlangu u a livhuea. Muhasho u dovha hafhu wa livhuwa tshumisano ya Zhendedzi la Tshikwama tsha Lushaka tsha Dzitshakha Mbumbano (Nations Population Fund Agency (UNFPA)) nga fhasi ha vhangaphanda ha Mulanguli wa Shango Vho Beatrice Mutali, Vho Tlangelani Shilubane na Vho Precious Magogodi. Ri dovha hafhu ra livhuwa mirado ya Referentsi ya Thekhinikhala, ye ya vha i na vhuqifhinduleli ha u lavhelesa iyi thandela na u vhona uri hu kwamiwa vhafaramikovhe vho teaho. Vhuimeleli ha TRT vhu katela: Vho Lato Mabaso (COGTA), Vho Laila Ncwana (DTIC), Vho Pebetse Maleka (Vhufaragwama ha Lushaka), Vho Hanlie Nel na Vho Fanani Manungu (DPSA), Vho Rebecca Sikhosana (DHET), Vho Kgomotso Moalusi na Vho Surprise Mokgope (DWYPD), Vho Malebo Meko, Vho Sandisiwe Tsotetsi (NYDA), Vho Thembinkosi Josopu (SAYC), Vho Sino Moabalobelo (BUSA), Vho Luvuyo Manyi na Vho Thobela Maponya (BBC), mutahabvu Vho Dr KJN Karel (UNISA), Vho Prof Arianne De Lanoy (UCT – SALDRU), na Vho Dr Raymond Raselekoane (UNIVEN). Vhaofisiri vha Khoro ya Thodisiso ya zwa Saintsia ya Vhathu (Human Sciences Research Council (HSRC)): Vho Mokhantso Makoe, Vho Precious Tirivhanu, Vho Mathias Fubah Alubafi na Vho Ntombizodumo Mkwana, na vhone vho shuma vha sa neti u ñwala na u vhona uri ili liñwalo li tshimbila na tshifhinga.

U khwaṭhisedza uri vhuṇe ha lushaka na u tendela kana u tangananedza, ho vha na mitangano ya vhuiletshedzi nga vhudzivha ho sedzeswa kha vhaswa kha Muhasho ya lushaka, Ofisi dza Vhalangavundu kha mavundu othe a tahe, mimasipala, tshitshavha tshapo na madzangano a sekithara dza phuraivethe hu tshi katelwa na vhaswa vhone vhuṇe nga tshivhili kana nga kha inthanete. Nyambedzano u bva kha mitangano minzhi ya vhuiletshedzi, dzo disa mihumbulo ya ndeme u bva kha avha vhafaramikovhe vha ndeme, yo tangananedzwa. Vhothe vho amba nga ha zwithu zwa ndeme zwine zwa kwama vhanza vha vhaswa na vhafumakadzi Afrika Tshipembe nahone zwo khwinisa liñwalo la mbekanyamaitele. Muhasho wo dika nga vhafaramikovhe vhothe, nga muthihi na nga tshigwada u bvela phanda na u kovhekana mafhungo na u ita uri iyi mbekanyamaitele i divede, u itela uri i kone u tshutwedza vhaswa vhanzhi nga hune zwi nga konadzea.

NYP 2030 yo tikedzwa nga thikho thanu dza mbekanyamaitele dzi tevhelaho' nahone Tshanduko ya Ndowetshumo ya Vhuṇa (4IR) i dzhiwa sa thero i angaredzaho kha thikho dzothe dza mbekanyamaitele.:

- a) Pfunzo ya khwalithi kana ya ndeme, zwikili na zwikhala zwa vhuvhili.
- b) Tshandukiso ya ikonomi, vhubindudzi na u sika mishumo.
- c) Tshutwedzo ya mutakalo wa muvhili na mihumbulo, hu tshi katelwa thuso malugana na dwadze.
- d) Vhuthihi ha tshitshavha na u fhaṭa lushaka
- e) Zwishumiswa zwa mveledziso ya vhaswa zwine zwa fhindula nga u tshavhanya na u shuma zwavhudi

Go dirisa NYP2030 ka nonofo, Lefapha le tla tlhagisa thulaganyo ya M&E. Re ikaegile go baamegi botlhe go kopana le rona, mo go simololeng sentšhwa sa maemo a a kwa godimo, sephetho, le ditshupetsi tsa kutlwalo go sala morago tiriso ya NYP 2030. Tona le Motlatsatona ba Kantoro ya ga Poresidente ya Basadi, Baša le Batho ba ba nang le Bogole, ba tiisitse boineelo jwa bona jaaka ditshimega tsa sepolotiki tsa tlhabololo ya baša, go tswelela go lebelela tlhaganediso ya tiriso. La bofelo, re ikuela go baamegi botlhe go tswelela go dira maatlafatso ya baša setlapele le go dirisa NYP 2030 jaaka sedirisiwa se se botlhokwa sa thotloetso, se se batlang go dira phetogo e e siameng mo matshelong a baša ba rona.

1. NDI NGANI ZWO TEA U VHA NA MBEKANYAMAITELE YA VHASWA YA LUSHAKA AFRIKA TSHIPEMBE?

Mbekanyamaitele ya Vhaswa ya Lushaka ya 2020-2030 (NYP 2030) ndi mbekanyamaitele ya sekithara dzothe ine ya vha na ndivho ya u dsa mvelelo dza mveledziso ya vhaswa dzavhuḏi kha vhaswa kha vhuimo hapo, ha vundu na ha lushaka Afrika Tshipembe. Yo bveledzwa nga DWYDP i tshi khou shumisana na vhafaramikovhe vha re na tshivhalo khathihi na vhaswa. Ndi mbekanyamaitele ya vhaswa vhothe vho fhambanaho vha shango, nahone yo bveledzwa hu na ndivho ya u lulamisa vukhakhi na tshitalula tsha tshifhinga tsho fhiraho na u shumana na khaedu dzine dza khou bvela phanda khathihi na ntswa na dzine dza khou thoma u bvela dzine vha vha vho livhana nadzo. Mbekanyamaitele yo bveledzwa musi lifhasi lothe nga vuphara li tshi khou fhindula dwadze la Covid-19 line la vha na mvelelo dzi si dzavhuḏi kha ikonomi, matshilisano na muhumbulo kha vathu vhothe. Phuresidennde vho divhadza nga ha Nzudzanyo ya u Vhuyedzedza u Fhatululwa nga Vhuswa ha Ikonomi u itela u fhungudza mvelelo dzi si dzavhuḏi dza dwadze. Mbekanyamaitele i tlatshedza uri u vhekanya hafhu u ya nga ndeme ha tshomedzo zwi do katela mveledziso ya vhaswa, hu tshi dzhielwa ntha dziwe mvelelo dzi songo lavhelelwaho dza u dzhenela malugana na dwadze kha pfunzo ya vhaswa, u dzhenela kha zwa ikonomi na mutakalo wa muhumbulo na muvhili. Vhupo ha zwino ha zwa ikonomi vhu tshedza tshikhala tsha u fhatulula ikonomi u itela u katela zwinzhi na ndinganyiso.

Mbekanyamaitele ya vhaswa ya 2020-2030 yo disendeka nga NYP ya u thoma na ya vuvhili ya Afrika Tshipembe, ye ya angaredza tshifhinga tsha 2009-2014 na 2015-2020. I khwinisa mbekanyamaitele dza tshifhinga tsho fhiraho nga u sumbedza khaedu dzine dza vha hone na ntswa dzine vhaswa vha Afrika Tshipembe vha nga livhana nadzo. I dzhiela ntha zwithu zwo bvelaho kale zwine shango la vha lo livhana nazwo, nga maanda nyaluwo ya ikonomi ine ya tou nanya na khaedu dza Afrika na lifhasi line la khou bvela. NYP i dovha hafhu ya sumbedza vhekoni vhune ha vha hone kha vhaswa sa vhekoni vhune ha sa khou shumiswa vhune ha tea u shumiswa u itela u vhuedza tshitshavha tshothe.

Mbekanyamaitele ya Vhaswa ya Lushaka (2020-2030) yo bveledzwa u bva kha mbekanyamaitele dzo fhambanaho dza lushaka na dza dzitshaka na mitheo ya mulayo. Mitheo ya Lushaka i katela Ndayotewa ya Afrika Tshipembe, Nzudzanyo ya Mveledziso ya Lushaka (NDP 2030), Mutheo wa Tshumelo ya Vhaswa (2002), Zhendedzi la Mveledziso ya Vathu la Lushaka (NYDA) Mulayo wa vhu 54 wa 2008, NYP 2009-2014, NYP 2015-2020, muvhigo wa tholo wa tshifhinga tsha vhekati malugana na u shumisa NYP 2015-2020, Tsedzuliso ya Nwaha wa vhu25, na Nzudzanyo ya u Vhuyedzedza u Fhatululwa nga Vhuswa ha Ikonomi. Mitheo ya dzitshaka i katela Tshatha ya Vhaswa ya Afrikar (2006), Mbekanyamushumo ya Lifhasi ya Dzitshaka Mbumbano ya Nyito ya Vhaswa ya Nwaha wa 2000 na nga murahu ha (1995), Ndivho dza Mveledziso i bvelaho phanda (Sustainable Development Goals (dziSDG)), Tshatha ya Vhaswa ya Afrika (2006), Maitele na Nzudzanyo ya Bindu zwa SADC, Maandafhadzo ya Vhaswa ya Nyito ya Nzudzanyo ya Lushaka, na zwiwe zwishumiswa zwo fhambanaho zwa lushaka na zwa dzitshaka.

NDP yo ditika nga bono la Ndayotewa ya tshitshavha tsho bvelaho phanda, tsha demokirasi, tshi sa khethululi u ya nga mbeu, na u sa khethululi u ya nga muvhala nahone tshi lingana. Nga 2030, nzudzanyo i toda u bveledza tshitshavha nga u angaredza tsho disendekaho nga vhekoni ha vhadzulapo vhatsho vha re na mafufufu. Tsho disendeka kha lutendo lwa uri vhaswa vha Afrika Tshipembe vha na vhekoni ha u fhungudza vhusai na u sa lingana kha minwaha ya fumi i tevhelaho. Izwi zwi toda maitele maswa – ane a bva kha vhadzulapo kana vathu vha si na mafufufu u ya kha tshitshavha tshine tsha katela zwa ikonomi na zwa matshilisano hune vathu vha vha vhatikedzi vha mafufufu vha mveledziso yavho, vha tshi khou tikedza nga vhupo vhu vha konisaho.

Mbekanyamaitele iyi i themendela u dzhenela hu konisaho mveledziso yavhuḏi nga vhuḏalo ya vhaswa sa muthu nga muthihi na sa mirado ya muta, zwitshavha, tshitshavha tsha Afrika Tshipembe na lifhasi lothe nga u dzhiela nzhele uri arali vhekoni ha u sika ha vhaswa, zwikili, mafufufu, ndivho na vhekoni zwa shumiswa zwavhuḏi, Afrika Tshipembe li nga bva kha khaedu tharu dzine dza khou bvela phanda dza vhusai, vhusayamushumo na u sa lingana. Kha iyi nyimele, NYP 2030 i khou bindudza kha u khwinisa vhekoni ha vhaswa u itela u shandukisa ikonomi na shango.

Saa tshipida tsha ndila ya u shumisa, Maitele a Mveledziso ya Vhaswa o Tangelwaho, (Integrated Youth Development Strategy (IYDS)) na u Lavhelesa na Tholo (Monitoring and Evaluation (M&E)) Mutheo u do bveledzwa kha minwedzi mina nga murahu ha u tangelana ha mbekanyamaitele. IYDS i do tlatshedza nga vhuḏalo uri vhasheli vha mulenzhe vho fhambanaho vha do tangelana hani kha u shumisa u dzhenela ho waniwaho. Mutheo wa M&E framework u do tshedza zwisumbi kana tswayo dza vhuimo ha ntha u tevhela tshumiso ya mbekanyamaitele nga u shumisa vhuimeleli kha sekithara dzothe kha masia othe a muvhuso. Muhasho wa Vhafumakadzi, Vhaswa na Vathu vha re na Vhuholefali vha do ita mushumo wavho wo dowealeho wa u laula wa u lavhelesa, u tola, u oditha NYP 2030, nga u khatshidza vhuḏifhinduleli kha vhaswa.

U konisa vhaswa u bveledza na u swikelela vhekoni havho, mbekanyamaitele i thivhela zwithu zwine zwa itwa nga tshihaqu zwine zwa ita uri hu sedzeswe kha zwithu zwo dzudzanywaho nahone zwi kondaho zwa tshiimiswa. A zwo ngo tea u vhonwa sa thandululo ya khaedu dzothe dza mveledziso ya vhaswa, i tea u vhonwa sa tshishumiswa tsha u tikedza tshine ndivho yatsho ha vha u khatshidza uri kha vhuimo hothe ha tshitshavha, hu dzhielwe ntha mveledziso ya vhaswa. Kha iyi nyimele, mbekanyamaitele i sumbedza thothe ya u tshanyisa tshumiso nga u engedzedza madzangano ane a do dsa tshanduko khulwane u itela u swikelela vhaswa vhanzhi vha Afrika Tshipembe. Izwi zwi nga swikelewa nga u dzhenisa madzangano maswa, u khatshidza ane a vha hone na u shumisana na vhasheli vha mulenzhe vahulwane kha u engedza na u shumisa. Phulufhedziso dzi fareaho, tshomedzo, nyito, na vhuḏifhinduleli nga vhafaramikovhe vhothe, u shumisana na vhaswa, zwi khou bvela phanda u vha zwa ndeme.

2. THALUTSHEDZO NA MBONALO YA VHASWA AFRIKA TSHIPEMBE

DziNYP dza 2009, 2015 na 2030 dzi tšalutshedza vhaswa sa vhathu vhane vha vha na miñwaha ya vhukati ha ya 15 na 35. Naho hu na zwinzhi zwo shandukaho kha vhaswa u bva tshee ha thoma demokirasi, tšhuthuwedzo malugana na mukano wa 35 a i athu shanduka zwi tshi khou itiswa nga tšhoḏea dza u tandulula nga vhuḏalo u sa lingana ha kale kha shango. Iyi tšhalutshedzo ya vhaswa i tshimbilelana na ine ya vha kha Tshatha ya Vhaswa vha Afrika sa avho vhane vha vha vhukati ha miñwaha ya 15 na 35 (Khomishini ya Vhuthihi ha Afrika African, 2006). U ya nga Tshitatisitiki Afrika Tshipembea (2019), vhaswa vhane vha vha vhukati ha 15 na 35 vha vhumba lushaka lune lwa fhira 37 % lwa shango.

Vhaswa vha imela tshomedzo khulwane nga maanda ya shango, tenda vha vha vha tshi khou tikedzwa na u koniswa uri vha vhe mirado ya mafufufu ya tshitshavha. NDP 2030 i bula uri: “u vha na vhaswa zwi nga vhuḏea, tenda vhuñzhi havho vhane vha vha kha miñwaha ya u shuma vha vha vho tholiwa. Khaedu ndi u shandukisa izwi zwa vha mukovhe wa nyaluwo ya ikonomi yo tšavhanyiswaho. Izwi zwi nga konadzea fhedzi arali tshivhalo tsha vhaswa vho lugelaho u shuma vha tshi nga tholiwa kha mishumo ya vhubvedzi” (2012: 98). Naho zwo ralo milayo ya zwa ikonomi, poḷotiki nay a ikonomi i khou bvela phanda na u kandedza Vhaswa vha Afrika Tshipembe, vha dzhia u dzhenelela kha zwa ikonomi na zwa poḷotiki zwi zwa vhatu vhahulwane fhedzi, ndi ngazwo hu tshi dzulela u vha na tšhoḏea ya dzimbekanyamaitele na mitheo ya u shumisa zwine zwa sedzesa kha mbilaelo dza vhaswa.

U dzhenelela malugana na u ḁa na muhumblo na u disaina hu tshi itelwa vhaswa, u dzhenelela ho livhiswaho kha vhaswa hu a tšhoḏea u itela u konisa vhaswa vha Afrika Tshipembe u dzhenelela nga mafufufu na u davhidzana nga ha ikonomi ya zwa matshilisano na mvelele na poḷitiki ya tshitshavha. Ngauralo, u fana na NYP dza kale, NYP 2020-2030 i tšanganedza uri vhaswa a si tshigwada tsha u fana, ngauralo i shumisa iḁa ine ya fusha tšhoḏea dza muthu nga muthihi, u tikedza u dzhenelela ho livhiswaho khaho u ya nga vhuḁale (vhaswa vhaḁuku na vhaswa vhahulwane), zwigwada zwa lushaka, mbeu, nyimele ya vuholefali, dzangalelo kha zwa vhuḁekani, u sa tsireledzea na khonadzeo ya dzikhombo. Izwi zwigwada zwo khetheaho nga ngomu ha bende yo tšandavhuwaho ya miñwaha ya “vhaswa” i shumana na khaedu na tšhoḏea dzo tiwaho dza zwigwada zwo fhambanaho, sa tsumbo LGBTQI+ dzangalelo kha zwa vhuḁekani kha vhaswa zwi nga livhisa kha zwikhukhulisi zwa u sa katelwa ha ikonomi na zwa matshilisano zwine zwa tshimbilelana na u sa lingana ha tshivhumbeo na samba iḁa zwa matshilisano (Nyeck, Shepherd, Sehoole, Ngcobozi & Conron, 2019). Iyi nḁila kana maitele ane a fusha tšhoḏea dza muthu nga muthihi a konisa NYP u dzhiela nḁha dziñwe tšalutshedzo dzo sumbedzwaho kha milayo yo teaho na mbekanyamaitele, u fana na tšhalutshedzo ya nḁwana sa muthu wa miñwaha ya 18 kha Mulayo wa Vhana wa (2005), mutheo wa mbekanyamaitele ya mutakalo wa vhaswa na murole na tšalutshedzo ya sisiteme ya vhuḁamukanyi ha vhutshinyi kana vhugevhenga kha vhatshinyi vha vhaswa sa avho vhane vha vha vhukati ha miñwaha ya 14 na 25 khathihi na phambano vhukati ha muswa na “muswa wa mualuwa”. Naho hu uri hu na zwiñwe zwikhukhulisi na maga a mbekanyamaitele ane a shuma nga u angaredza kha zwigwada zwoṁhe zwa vhaswa, hu na tšhoḏea ya u fhambanyisa mielo na lushaka lwa thikhedzo malugana na zwigwada zwa vhaswa ho livhiswaho khazwo zwo fhambanaho.

3. NYITO DZINE DZA KONISA NZUDZANYO U SWIKELELA NDIHO

3.1. Bono

Bono iḁa NYP 2030 ndi:

“mveledziso ya vhaswa nga u angaredza yo tšangelanwaho nahone i bvelaho phanda, na u ḁivha nga ha u sa lingana na zwithu zwine zwa khou bvelela zwino, Na u fhambana malugana na u fhaṁa vhukoni ha vhaswa, uri vha kone u dzhenelela kha u fhaṁa vhutshilo ha khwine ha vhoṁhe.”

3.2. Mushumo/Vhuḁifhinduleli

Mushumo wa NYP 2030 ndi u tšuthwedza mbuelo dza mveledziso yavhuḁi ya vhaswa malugana na u fusha tšhoḏea dza vhaswa.

3.3. Ndivho

Ndivho ya NYP 2030 ndi u khwinisa vhukoni ha vhaswa, uri vha kone u vha mirado i dzhenelalahone ine ya vha na vhuḁifhinduleli kha zwitshavha zwavho na tshitshavha tshavho.

3.4. Zwipikwa

Zwipikwa zwa NYP 2030 ndi u:

- Dzhenisa mveledziso ya vhaswa kha mbekanyamaitele yo ḁowealeho, mbekanyamushumo na mugaganyagwama wa lushaka.
- Tšavhanyisa tswikelelo ya vhaswa kha zwikhala zwa ndeme zwa matshilisano, poḷotiki na ikonomi.
- Khwinisa vhuṁthihi na tswikelelo ya vhaṁetshedzi vha tshumelo ya mveledziso ya vhaswa.
- Konisa vhaswa uri vha kone u ḁiimisa nga vhoṁhe.
- Gudisa na khwaṁhisedza mikhwa ya u fhulufhedzea kha vhaswa.
- Khwaṁhisedza zwiimiswa zwa mveledziso ya vhaswa kha u ṁetshedza tshumelo dzo konanywaho.
- Shuma na vhaswa kha u fhaṁa Afrika Tshipembe iḁa khwine na iḁifhasi iḁa khwine.

3.5 Mvelelo dza mbekanyamaitele dzo lavhelelwaho

Mvelelo yo lavhelelwaho ndi vhaswa vho maandafhadzwaho vhane vha vha na mafhungo, ndivho na zwikili zwine zwa vha konisa u dzhia zwickhala na u vha na vhudifhinduleli kha u shela mulenzhe ha ndeme malugana na u bveledza Afrika Tshipembe lo bvelelaho la demokirasi.

3.6 Mikhwa na Milayo:

Mveledziso ya Vhaswa Afrika Tshipembe yo tũtũwedzwa nga divhazwakale ndapfu ya nndwa ya u lwa na u kandedzwa na tshitalula. Kha divhazwakale yashu yothhe, vhaswa sa tshigwada vho vha vhone vhatũtũwedzi vha tshanduko, nga u dzhenelela kana nga u shela mulenzhe nga mafufufu kha u bveledza tshitshavha tsho maandafhadzwaho kha zwa ikonomi na u katelwa kha zwa matshiliso. Mveledziso ya vhaswa i langwa nga bono la tshitshavha tshi sa khethululi u ya nga lushaka kana nga mbeu tsho vhumbiwaho nga kha tshanduko, u fhatũlula nga vhuswa na mveledziso. Izwi zwi ita uri mikhwa na milayo zwi vhe zwa ndeme sa zwe zwa tikedziswa zwone nga ngomu ha NYP 2030.

3.6.1 Mikhwa:

Mbekanyamaitele ya vhaswa i tũtũwedza mikhwa il tevhelaho:

- **Vhatikedzi vha tshanduko.** Vhaswa ndi zwishumiswa na vhatikedzi vha mveledziso ya vhone vhañe. Vhaswa vha tea u dzhiwa sa vhatikedzi vha tshanduko, hu si vhatu vhane vha tãanganedza tshumelo dza muvhuso hu si na tshe vha ita.
- **Ndeme ya tsiko na tshirunzi zwa muswa.** Netshedzo ya tshumelo i tea u sumbedza tshonifho ya ndeme na tshirunzi zwa vhaswa. Vhaswa vha tea u tikedzwa malugana na u bveledzisa maandã na vhukoni zwe vha bebiwa nazwo.
- **Mvusuludzo ya mikhwa.** Tũtũhuwedzo ya mvusuludzo ya mikhwa ine ya tshimbilela na na mikhwa ya Ubuntu (Vhuthu) na milayo ya u tãogomela.
- **Vhathu vhane vha na matshiliso na vhañwe Tshitshavha tsha vhathu Social beings.** Vhaswa ndi vhatu vhane vha wela kha tshigwada tsha ndeme kha vhuimo hapo, ha dzingu na ha lãfhasi. Ndi zwa ndeme uri izwi zwigwada zwi khwañhisedzwe uri zwi vhe sisiteme dza u tikedza dza ndeme kha vhaswa nahone dzi vhe dzo sedzesa kha u fusha tãodea dzavho.
- **U maandafhadzwa ha vhaswa.** U dzhenelela hu tea u maandafhadza vhaswa sa ndaka ya mveledziso ya lushaka nga u vha ita uri vha difhulufhele uri vha kone u shela mulenzhe lu vhonelelo kha mveledziso ya vhone vhañe na ya tshitshavha nga u angaredza.
- **U lingana.** U dzhenelela hu tea u tandulula u sa lingana ha lushaka, mbeu na vuholefhalo na u zwi vhona nga lãto la vhaswa.

3.6.2 Milayo:

Mbekanyamaitele i tikedzwa nga milayo i tevhelaho ya vhudifari:

- **Tswikelelo.** Vhaswa vha vhafumakadzi na vha vhanna vhane vha bva kha vhupo ho fhambanaho vha tea u kona u swikelela tshomedzo na tshumelo zwa ndeme kha mveledziso yavho nga u angaredza.
- **Mveledziso i bvelaho phanda ya ndaka.** Ndaka ya vhaswa, mpho na vhukoni zwi tea u engedzedzwa uri vha kone u fhindula zwavhudi nga vhukoni khaedu, hu si na u thithisa vhukoni ha mirafho i daho kha u fusha tãodea dzavho.
- **U fhambana.** U dzhenelela hu tea u dzhiela nãha u fhambana ha vhupo vhune vhaswa vha bva khaho na u pembelela na mishumo ye ya itwa nga vhaimeleli vho fhambanaho vha zwa u tshiliso na vhañwe, sialala, mvelele na zwa muya kha u bveledza vhafumakadzi na vhanna vhane vha kha di vha vhaswa.
- **U fhindula nga u tãvanyana malugana na zwa mbeu.** Nyito dzo khetheaho dzine dza tũtũwedza u lingana ha mbeu u khwañhisedza uri vhafumakadzi vha vhaswa kana vhatũku vha lingana na vharisi vavho vha vhanna vha vhaswa dzi tea u shumiswa u itela u tandulula u sa lingana u ya nga mbeu kha zwa politiki, ikonomi na zwa matshiliso na zwa mvelele.
- **U katela zwothhe.** Vhuthi kha sekithara ya mveledziso ya vhaswa vhu tea u khwañhisedza uri tãodea dzo fhambanaho dza muswa dzi a fushwa na uri tshenzhemo ya u swikelela zwine vha zwi tãoda, musi vha tshi zwi tãoda, zwo katelea nga hune zwa konadzea, hu tshi khwañhisedzwa uri vha wana ndivho, zwikili na tshenzhemo zwine zwa tãodea u khwañhisedza uri vha pfukela kha vutshilo ha vhaaluwa nga ndila yo leluwaho.
- **U tãangelana.** Vhasheli vha mulenzhe kana vhadzheneli vho fhambanaho, u fana na muvhuso, tshitshavha na sekithara ya phuraivete vha tea u shumisana u khwañhisedza uri hu vha na u tikedza huhulwane kha mveledziso ya vhaswa.
- **U sa khethulula kana u tãlula.** Thandela dza vhaswa a dzo ngo tea u khethulula kana u tãlula u ya nga miñwaha, mbeu, lushaka, dzangalelo la zwa vhudzekani, vuholefhalo kana tshivhumbeo tshifhio kana tshifhio tsha tshitalula sa zwe zwa tãlutshedziswa zwone kha Ndayotewa.
- **U dzhenelela kana u shela mulenzhe na u katela.** Mihasho/zwiimiswa zwa tshumelo zwi tea u disaina mbekanyamaitele, maitele na mbekanyamushumo na vhaswa; vha vhudzane mafhungo, vha bveledze zwickhala na u vha kha zwa u dzhia tsheo sa vhadzheneleli vha re na mafufufu kha u bveledziswa ha vhone vhañe na mveledziso ya shango.
- **U lulamisa.** Ndi zwa ndeme u dzhiela nãha ndila dzo fhambanaho dze nga khadzo vhaswa vha kwamea na u bvela phanda na u kwamea nga tshitalula nahone zwi tea u tandululwa nga kha mbekanyamaitele dza ndinganyiso,

mbekanyamushumo na netshedzo ya tshomedzo.

- **U vhuvelela tshigani.** Mveledziso ya vhaswa i tea u vha nga ha u thusa vhaswa u vhuvelela tshigani kana kha zwe vha vha vha zwone u bva kha vhuṭungu kana vhuṭonḁi nga u wana zwikhala zwi re hone.
- **U fhindula nga u ṭavhanya.** Vhaṭshedzi vha tshumelo ya mveledziso ya vhaswa vha tea u fhindula malugana na ṭhōḁa na mbilaelo dza vhaswa vha dzhia maga vha tshi khou itela uri vha kone u ḁisa mvelelo dzavhuḁi kha tshitshavha na ḁifhasi nga u angaredza.
- **Vhuthihi ha vathu.** U dzhenelela kha mveledziso ya vhaswa hu tea u ṭuṭuwedza u katelwa ha vhaswa sa tshipiḁa tsha ndeme tsha zwivhumbeo zwa tshitshavha nga u vha dzhenisa kha zwa demokirasi na zwa u fhaṭa lushaka
- **U vha khagala.** Zwiimiswa na madzangano ane a dzhenelela kha mveledziso ya vhaswa zwi tea u shuma nga ndila i re khagala nahone ya vhuḁifhinduleli.
- **Tshumelo ya vhaswa.** Vhaswa vha tea u katelwa kha nyito dza ndeme dzine dza vhuedza zwitshavha, vha tshi khou ralo u bveledzisa lufuno lwavho lwa shango ḁavho na vhuṭoni havho nga kha u guda na tshumelo.

4. MVELAPHANḁA YO VHA HO HONE MALUGANA NA MBEKANYAMAITE

Mveledziso ya vhaswa na u maanḁafhadza ndi zwithu zwa ndeme kha u dzhenelela ha muvhuso. Muvhigo wa tsedzuloso ya ṁwaha wa vhu 25 u ombedzela tswikelelo khulwane kha masia o sedzeswaho a maitele maṭanu (5) a ombedzelwaho a mbekanyamaite dza vhaswa dza 2009-2014 na 2015-2020, ane a vha: (i) pfunzo, zwikili na zwikhala zwa vhuvhili; (ii) u dzhenelela kha zwa ikonomi na tshanduko; (iii) mutakalo wavhuḁi; (iv) vhuṭihi ha vathu na u fhaṭa lushaka (v) zwishumiswa zwa mveledziso ya vhaswa zwine zwa fhindula nga u ṭavhanya na u shuma zwavhuḁi.

Musi hu tshi sedzuluswa mvelaphanḁa kha pfunzo, zwikili na tshikhala tsha vhuvhili, ndivho hu vha hu u khwinisa tswikelelo kha pfunzo ya ndeme ine ya bvisela khagala mpho ya vhaswa nga u fhaṭa vhuṭoni havho. Afrika Tshipembe ḁo wana mbuelo nga u ṭuṭuwedza tswikelelo kha pfunzo na vhuḁudisi. Izwi zwi vhone nga mvelelo dza pfunzo dzo swikelelwaho, dzine dza khou bvela phanḁa u khwinifhala. 52% ya vathu vha miṁwaha ya 24-kha shango vho phasa Gireidi 12, naho izwi zwi tshi kha ḁi vha fhasi musi zwi tshi vhambedzwa na 70% kha vhuṭhi ha mashango ane a khou bvelela. Tshivhalo tsha vho phasaho mulingo wa ṭhanziela ya Nṭha ya Lushaka (National Senior Certificate (NSC)) tsho engedzea u bva kha 75.1% nga 2017 u ya kha 78.2% nga 2018, tsha dovha hafhu tsha engedzea nga 81,3% nga 2019, phesenthe ya nṭhesa ya vho phasaho yo rekhodiwa kha miṁwaha yo fhiraho ya 25. U bva nga 1994 u swika 2016, ho vha na u engedzea ha tshivhalo tsha vhuḁudi vha re na ndalukanyo dza theshiri u bva kha 1.7 miḁioni u swika kha 3.6 miḁioni. Tshiṁwe hafhu, vhuṭati ha 1994 na 2016, vhuḁudi vho ḁiṁwalisaho yunivesithi vho ṭodou swika kavhili, nga nyengedzedzo ya u bva kha 495 356 u swika kha 975 837. Saveyi ya Miṭa nga u angaredza ya 2013 yo anganyela uri, matshudeni a 705 397 vho ḁiṁwalisa kha magudedzi a TVET nga 2016. Mafheloni a 2018, tshivhalo tsha matshudeni vhe vha vha vho ḁiṁwalisa kha Zwiimiswa zwa Pfunzo ya Nṭha ho vha hu 1 036 984 (Tshitatisitiki tsha Vhuḁudisi na Pfunzo ya Theshiri Afrika Tshipembe, 2017). Izwi zwo dovha hafhu zwa engedza u dzhenelela kana u shela mulenzhe nga zwigwada zwa vhaswa vhe vha vha vho kandedzwa kale kha pfunzo kha vhuimo hoṭhe kha miṁwaha ya 20 yo fhiraho, nga maanḁesa kha pfunzo ya phuraimari na ya sekondari ya fhasi. Tshiṁwe hafhu, Tswikelelo kha zwiimiswa zwa pfunzo na tshumelo yo khwinifhala, khathihi na zwikhala zwa vha pfukaho mulayo, ndi uri u vha konisa uri vha dovhe vha ṭanganedzee kha tshitshavha. Nga u angaredza, tswikelelo ya pfunzo yo bvela phanḁa na u khwinifhala na u dzhenelela ho engedzeaho kha sisiteme ya pfunzo ya mutheo yo sumbedzwaho kha mbekanyamite dzo fhambanaho dza u tikedza dze dza shumisiwa lwa tshifhinga tshilapfu, hu tshi katelwa na u shumiswa ha Mulayo wa Zwikolo wa Afrika Tshipembe wa 1996 we wa ita uri tshikolo tshi vhe khombe-khombe u bva kha gireidi 1 u ya kha gireidi 9.¹

Muvhuso wo engedzedza thikhedzo yawo ya masheleni kha vhuḁudi vha vhashai, nga maanḁa nga kha ha zwikolo zwi sa badeli tshikolofisi na Tshikimu tsha u Thusa Matshudeni nga Masheleni tsha Lushaka (National Student Financial Aid Scheme (NSFAS)) tsha matshudeni vane vha ṭoḁa thuso, u itela u tandulula u sa lingana kha zwa ikonomi na matshiliso zwine zwa anzela u vhone na u ya nga muvhala, hune vharema ha vha vhone vane vha kandedzwa vhuṭuma. Dzangano ḁa #FeesMustFall, ḁe ḁa lwela uri pfunzo ye ya vha i nga fhasi ha muvhuso wa vhuṭoni i wanale mahala kha matshudeni oṭhe kha yunivesithi dza muvhuso, ḁo dovha ḁa ita uri muvhuso u ḁivhadze nga ha u netshedzwa ha 57-biḁioni ya miṁwaha miraru (2018/19-2020/21), u lambedza pfunzo ya mahala kha matshudeni vane vha bva miṭani ine ya shuma, ine muholo wayo wa ṁwedzi wo ṭangana wa ṭoḁa u swika R350 000.

Muvhuso wa Afrika Tshipembe wo bveledza dziṁwe mbekanyamaite na mulayo u itela u netshedza tswikelelo kha themamveledziso na u swikelelela, u itela u ṭuṭuwedza tshumiso ya dzi ICT kha zwiimiswa zwa pfunzo u itela u bveledzisa vhaswa. Iyi mvelaphanḁa i khou shandukiswa nga u ṭavhanya na u thithiswa nga u thoma ha Tshandukiso ya Nḁowetshumo ya Vhuṭa, ine ya vha na vhuṭo vhuṭe ha vha na zwishumiswa zwiswa na thekhinoḁodhi zwine zwa ṭanganyisa mafhasi a vhuṭuma, a didzhithala na a tsiko kha masia oṭhe na zwithu zwa mupo, i shumiswa kha u dzudzanya kutshilele kwashu, kushumele na u vhuṭa vhuṭaka. 4IR i ṭoḁa uri vhaswa vha netshedzwe zwikili zwa thekhinoḁodhi na zwa didzhithala khathihi na mbekanyamaite ine ya konisa vhaswa u dzhenelela kana u shela mulenzhe kha zwishumiswa zwiswa zwa didzhithala na ikonomi hu tshi katelwa mutevhe wa rekhodo dza ikonomi dzo ṭumanaho une wa shumiswa kha ḁifhasi ḁoṭhe na nyito dza “Data Khulwane”. U ya nga Butler-Adam (2018), Vhuṭali ha Mitshini vhu ḁo dzihla vathu mishumo u fhirisa u i sika – mishumo ine ya fhirahafu i re hone zwino kha miṁwedzi ya 35 i ḁaho i ḁo vha i tshi khou itwa nga mitshini.

Kha zwi re afho nṭha, u katelwa kana u dzheniswa ha didzhithala kha vhaswa vha Afrika Tshipembe zwi ḁo dzula zwi ndivho

1. Lefapha la Thuto ya Motheo (2020). Report on the 2019 National Senior Certificate Examination. Available at: <https://www.education.gov.za/Portals/0/Documents/Reports/2019%20NSC%20Examination%20Report.pdf?ver=2020-01-07-155811-230>

khulwane, ngauri zwi khou vhigiwa sa zwiñwe zwithu zwiñulwane zwo bvelelaho, zwine zwa sumbedza u shumiswa zwavhuḁi ha themendelo dza Nzudzanyo dza Nyito ya Mbekanyamaitele ya Nḁowetshumo (IPAP) 2018/19/2020-2021. Izwi zwi sumbedza u bvela phanda ha tshumiso ya themendelo dza IPAP, dzine dza tḁuḁwedza nyaluwo ya didzhithala na u bveledza tshitshavha tsha “didzhithala” Izwi zwoṁhe zwo shuma zwavhuḁi kha u khwaṁhisedza uri hu vha na (i) mutheo une wa konisa malugana na nyaluwo ya didzhithala; (ii) themamveledziso yo teaho ya u ḁivhadza “tshitshavha tsha didzhithala”; (iii) tswikelelo nga u angaredza kha sofuthiwere na hadiwere zwa didzhithala; na (iv) tḁuḁwedzo ya u bveledza didzhithala. Ya Maitete a E a Lushaka o anḁadzwaho nga 2017-yo lavhelelwa hafhu u vha mutheo wa tswikelelo dza IPAP. Ngauralo i “vhanga khaedu dzi si na vhukono na u ṁetshedza zwikhala zwi si gathi zwa ikonomi yapo. (Muhasho wa zwa Makwevho, Nḁowetshumo na Muṁatṁisano (Department of Trade, Industry and Competition IPAP, 2018 p. 101).

U khwaṁhisedza Tshanduko na u Shela mulenzhe kha zwa Ikonomi, muvhuso wo shumisa mbekanyamushumo dzo vhalaho dza u thola dza tshitshavha, dzine nga maanda dza vha dzo livhiswa kha vhaswa, hu tshi katelwa na Mbekanyamushumo dza Mishumo ya Tshitshavha (Community Works Programme (CWP), Mbekanyamushumo ya Mishumo ya Tshitshavha yo Engedzedzwaho (Expanded Public Works Programme (EPWP)), Khamphani dza Tshumelo ya Vhaswa dza Mahayani dza Lushaka, (National Rural Youth Service Corps (NARYSEC)), madzangano a vhaswa na vhabindudzi vha vhaswa (tsumbo, ane a lambledza nga. NYDA), Mbekanyamushumo ya Tshumelo ya Vhaswa ya Lushaka, vhugudisi ha zwikili (tsumbo, ḁenashipi i no lambledza nga dziSETA), Tshikwama tsha Mishumo, Tḁuḁwedzo ya Muthelo wa Vhashumi (Employment Tax Incentive (ETI), na Tshumelo ya u Thola Vhaswa (Youth Employment Service (YES)). Dziñwe tsumbo dza mvelaphanda ya ikonomi na zwa matshiliso dzi katela mishumo yo itelwaho vhaswa nga kha EPWP, YES na ETI, vhubindudzi na u khwiniswa ha mutakalo wa vhaswa. U bva nga Nyendavhusiku 2018, kha mishumo ya 4,3 milioni yo sikiwaho, ya 2 milioni yo vha yo itelwa vhaswa.

Tshumelo ya u Thola ya Vhaswa (Youth Employment Service (YES)) ndi mbekanyamushumo yo vhumbiwaho nga tshumiso na tshitshavha, tshitshavha tsha phuraivethe na tshapo ndivho hu u engedza u tholea ha vhaswa. I sedzesa nga maanda kha vhaswa vhe vha vha vho kandedzwa kale vha miñwaha ya vhukati ha 18 na 35 nga u ṁetshedza tshenzhemo ya mushumo ya ñwaha muthihi zwi tshi khou ñea vhaswa tshikhala tsha u sumbedza vhukoni havho. Tswikelelo yayo yo rekhodiwaho ndi zwikhala zwa mushumo zwa 33986 zwa zwa sikwa nga mabindu a 662, e a saina na mbekanyamushumo nga ṁhafamuhwe 2020. Ho vha na mvelaphanda yavhuḁi, ye ya ḁiswa nga ETI, ye ya thoma u shuma nga 2014. ETI yo vha na tḁuḁwedzo yavhuḁi kha tshivhalo tsha vhaswa vho tholiwaho, i tshi khou tikedza 645 973 ya mishumo ya vhaswa nga ṁhafamuhwe 2017. Ndi mbekanyamushumo ya mbekanyamaitele i fhulufhedzisaho ine i nga shumiswa malugana na u khwinisa u tholiwa ha vhatu. ETI i tea u ḁiphina nga u vha na vhuimo havhuḁi vhukati ha vatholi ha u tḁuḁwedza vhuḁikumedzeli nga vhaswa. Naho zwo ralo, idzi mbekanyamushumo dzi ṁoda M&E malugana na u vheva kha vhuimo ha ṁṁha na u bvela phanda.²

Vhaswa vho sumbedza vhuḁipfi havhuḁi nga ha mihumbulo ya kharikhuḁamu yo khwiniswaho u itela u tshimbilelana na mabuḁo maswa na thendelano ine ya khou aluwa ya uri mveledziso ya pfunzo na zwikili zwi tea u tikedza ndivho dza vhaswa dza u shela mulenzhe kana u dzhenelala kha ndivho dza tshitshavha na u wana mbuelo kha zwikhala zwo ṁetshedzwaho nga sekithara dzo fhambanaho dza ikonomi. Sekithara dza vhubveledzi hu tshi katelwa vhumagi, zwa migodi, maḁanzhe na zwiimiswa zwa muvhuso a dzi na nzudzanyo dza mveledziso ya vhaswa nahone sekithara ya phuraivete i tea u tḁuḁwedza u dzhenelala kha ETI: “...hu tea u itwa zwinzhi malugana na u gudisa mabindu nga ha tḁuḁwedzo ya muthelo. Ri tea u vha na “mutevhe” wa dzikhoso dzine gudedzi ḁa ḁo dzi gudisa – izwi zwi ḁo khwaṁhisedza uri vhugudisi a vho ngo sedzesa kha dzikhoso dzine dza vha dzi songo tsha tea vhaswae.”

Khamphani ya Mveledziso ya Nḁowetshumo khathihi na Zhendedzi ḁa u Lambledza Mabindu Maṁuku zwo fhulufhedzisa 2.7bilioni ye vha i ṁanganela u lambledza mabindu a vhaswa. NYDA na yone yo tikedza mabindu a vhaswa o vhalaho na dzikhampiani. Vhunzhi ha mabindu a vhaswa o tikedza nga mbekanyamushumo dza mveledziso ya mabindu na mabindu a u renga tshumelo (procurement) dza muvhuso na sekithara dza phuraivete. Maga o dzhiwaho nga sekithara ya muvhuso, u fana na vhubindudzi kha themamveledziso, zwo thusa kha u thola vhaswa kha zwa u fhaṁa. Tshinyalelo malugana na mbadelo dza mveledziso ya zwikili yo lavhelelwa u gonya nga 3.6% nga ñwaha kha tshifhinga kana theme ya vhukati. Vhulanguli ha Sekithara ya Pfundo na Vhugudisi (Sector Education and Training Authorities (SETAs)) vhu ḁo lambledza mbekanyamushumo dza vhugudisi, dziḁenashipi, vhugudisi mushumoni na vhugudisi ha mushumo nga fhasi ha muñwe, na tshenzhemo ya mushumoni. Ri a ṁanganedza uri tshivhalo tshi fhasi ha Ndivho yo Tendelwaho ya Vhaswa ya 5% ya tshiimiswa tshoṁhe, nahone u vha thola tshoṁhe a si zwithu zwine zwa itea tshifhinga tshoṁhe. Vhaswa vhe vha vhuva vha pfuka mulayo vha khou bvela phanda na u livhana na khaedu mbili dza vhusayamushumo nga u angaredza na u vha na rekhodo ya vhugevhenga kana i si yavhuḁi nge vha vha vho fariwa kana u valelwa dzhele. A vha wani thikhedzo yo linganaho malugana na u vha konisa u tholwa tshoṁhe kha maraga wa vhashumi nahone izwi zwi livhisa kha uri vha dovhe vha pfuke mulayo kana u ita zwa vutshinyi, zwine zwa sia mushumo wa u vha vhuvedzedza tshigani nga Muhasho wa Vhulamukanyi na Tshumelo dza Vhulamulami u tshi dzhielwa fhasi.

U ya nga muvhigo wa tsedzuluso ya ñwaha wa vhu 25, u ya nga vhubindudzi, ho vha na u engedzea ha mabindu a vhaswa, u bva kha 595 000 nga 2015 u swika kha 641 000 nga 2016. Nga u angaredza, mabindu a vhaswa o engedzea nga 7.7%, tshivhalo tshao Gauteng tshi ṁodou swika kwotara (26%) ya mabindu oṁhe a vhaswa Afrika Tshipembe. Hu na nyaluwo khulwane kha khethekanyo ya miñwaha ya mabindu maṁuku kha khethekanyo dza 20-24 (15%) na 30-34 (7.6%). Tsha u fhedza, malugana na tswikelelo ya mavu, tshitatisitiki tshi sumbedza uri vhukati ha Lambamai 1994 u swika nga ṁhafamuhwe 2018, hekithara dza 4 903 030 dzo avhiwa nga vhuswa, nga kha Mbekanyamushumo ya u kovhekanya nga vhuswa Mavu na uri vhaḁaifa vha 306 610 vho vhuvelwa, vane khavho vha 35 615 (vane vha fhira 10%) vho vha vha vhaswa hone vha 775 ho vha hu vhatu vane vha

2. <https://www.yes4youth.co.za/> (accessed on 18.03.2020)

vha na vuholefali.³

Ho vha u na u dzhenelela lwo vhalaho hune ndivho yaho ha vha u khwinisa mutakalo wa vhaswa, hu tshi kalelwa mulayo, mbekanyamaitele, mbekanyamushumo na mafulo a midia: (i) Mulayo wa u Thivhela na u Alafha Tshumiso Mmbi ya Zwizidzizivhadzi wa vhu 70 wa 2008; (ii) Mulayo wa Ndaulo ya Zwibveledzwa wa vhu 83 wa 1993 (u na tshanduko na ndaulo) (iii) u thoma tshumelo dza tshomedzo nga kha Mbekanyamushumo ya Kiliniki Yavhuḡi ya Vhaswa ya Lushaka (National Adolescent Friendly Clinic Initiative (NAFCI)) nga 1999 na maitele a tshumelo dza mutakalo dzavhuḡi; (iv) Mulayo wa u Nanga u Bvisa Thumbu wa vhu 92 wa 1996; (v) u thomiwa ha tshumelo dza mutakalo dza tshikolo nga kha Mbekanyamaitele ya Mutakalo ya Tshikolo yo ṡanganyiswaho (Integrated School Health Policy (ISHP)); (vi) Magavhelo a u Sapota Vhana; (vii) 'Fulo ḡa Vhakundi ḡa'; (viii) mafulo a midia minzhi a lushaka u fana na 'Soul City', 'Vhutshilo ha Lufuno 'Love Life' na 'Khomeani'; (ix) Nzudzanyo Khulwane ya Zwizidzizivhadzi ya Lushaka ya 2013-2017; (x) 'Ke Moja' (Ndo luga ndi sa shumisi zwizidzizivhadzi); (xi) Mbekanyamaitele ya Vhaswa (Thangana ya murole) na Mutakalo wa Vhaswa 2016-2020 na (xii) Senthara dza u ṡhogomela dza Thuthuzela.

Mbekanyamaitele dzo sedzesaho kha vhaswa dzo sedzesaho kha vhusiki, mbekanyamushumo dzo livhiswaho kha vhaswa na dzithekhiṡodzhi dzo bveledzwa u itela u (i) ṡuṡuwedza mutakalo wa muvhili na mutakalo wa muhumbulo wa vhaswa., (ii) thivhela dzikhakhathi na tshumiso mmbi ya zwizidzizivhadzi, (iii) ṡetshedza tshumelo dza mutakalo wa zwa mbebo na zwa vhudzekani dzo ṡanganyiswaho na u angaredza, (iv) u ṡola na u alafha vhaswa HIV na TB, na (v) dzula vha tshi ṡetshedza vhalwadze tshumelo dza mutakalo nga u tikedza thevhedzelo ya khwine kha dzilafho, u ṡuṡuwedza zwiliwa zwa mutakalo na u fhungudza u vha na muvhili muhulwane na u ṡea vhaswa maanḡa a u dzhenelela kha mbekanyamaitele na mbekanyamushumo dza mutakalo wa vhaswa. B'WISE Mobisite ya sekithara ya mutakalo, yo rwelwaho ṡari nga 2017, ndi midia wa vhudavhidzani ha vathu ine ya ṡetshedza vhaswa mafhungo ane a kwama zwithu zwo vhalaho zwa mutakalo. Iyi saithi i ya u davhidzana, na u tendela vhaswa u vhudzisa nga ha zwine zwa kwama mutakalo na u wana phindulo na zwenezwo. Naho zwo ralo, maṡwe mafulo a tandulula thaidzo dza malwadze ane a yelana na HIV, u vhiḡa muvhilini ha thangana ya murole, khakhathi dza zwa mbeu na vhudzekani na tshumiso ya zwizidzizivhadzi a na ṡuṡuwedzo ṡhukhu, musi hu tshi sedzwa uri hu kha ḡi vha na khaedu nnzhi dza zwa matshilisano dzine dza khou nana u engedzea dzi tshi ya.

Vhuthihi ha tshitshavha na u fhaṡa lushaka zwo sedzesa kha u bveledza vhuthihi u itela u kunda zwikhukhulisi zwa u bvela phanḡa na ndinganyiso. U dzhenelele ha vhaswa na vhudzulapo zwi pfesesa nga maanḡa nga kha muhumbulo wa u sa vha nga fhasi ha ndaulo ya muvhiso wa mudzulapo ane a 'fhulufhedzea' na 'u vha na vhuḡifhinduleli ane a dzhenelela kha polṡitiki ya zwa sialala u fana na zwigwada zwa polṡitiki, u vouta na dziṡwe nyito dza muvhiso (Makoe *et al*, 2018). Ndi ngazwo muvhiso wo pfesesa na u thoma u shumisa Mbekanyamushumo ya Tshumelo ya Vhaswa ya Lushaka (NYS) u tshi khou shumisana na madzangano a tshitshavha tshapo. Ndivho ya mbekanyamushumo ndi u ṡuṡuwedza tshumelo na u vha mudzulapo a fhulufhedzeaho nga u dzhenisa vhaswa kha tshumelo dza tshitshavha u itela u khwinisa ṡisedzo ya tshumelo, u ṡuṡuwedza vhuthihi ha tshitshavha na u thusa vhaswa vha si na mishumo uri vha kone u wana zwikili zwine zwa tshimbilelana na mushumo nahone vha tshi khou ralo u bveledzisa vhuva havho na zwikili zwa vhurangaphanḡa. Malugana na vhaswa vha sa shumi nahone vha si na zwikili, mbekanyamushumo i ṡetshedza vhadzheneleli tshikhala tsha u guda zwikili zwa thekhinikhala zwine zwa ḡo vha thusa musi vha tshi dzhenisa mushumoni kana kha mabindu. Vhukati ha 2016/17 na 2018/19, mbekanyamushumo yo kona u swikelela vhaswa vhane vha fhira 127 000. U khwinisa khonanyo, u ṡetshedza tshomedzo na u engedzedza tswikelelo ya NYS, Mutheo wa Tshumelo dza Vhaswa wa Lushaka wo bveledzwa na u ṡanganedzwa nga khabinethe.

Tshiṡwe hafhu, malugana na u dzhenelela ha vhaswa kha dzikhetho, ho vha na u engedzea ha vhuṡwalisi ha u vouta kha zwigwada zwoṡhe zwa miṡwaha zwa vhaswa kha khetho dza muvhiso dzapo na khetho dza u angaredza dzo fariwaho vhukati ha 2009 na 2014. Zwi no mangadza, ndi uri Khomishini ya Dzikhetho yo ḡiimisaho yo rekhoda vkhakhathi kana vhavouti vhaswa vhane vha fhira 500 000, vhane khavho vhane vha fhira 81% vho vha vha nga fhasi ha miṡwaha ya 30. U khwaṡisedza uri vhaswa vha vha vharangaphanḡa kha u bveledza bono ḡa Ndayotewa, ho bveledzwa bugu dza mushumo na zwibugwana malugana na Mulayotibe wa Vhuḡifhinduleli, Fulaga ya Vhuthihi ha Afrika (African Union (AU)), Fulaga ya Afrika Tshipembe na zwiga zwa lushaka zwo bveledzwa zwa iswa zwikoloni. Muhasho wa Mitambo, Vhutsila na Mvelele u ḡi dzula u phanḡa malugana na u fhaṡa vhuṡe ha lushaka na u ṡuṡuwedza vhuthihi. Naho zwo ralo, izwi zwi dzula zwi mihumbulo i songo fhelelaho ya u dzhenelela ha vhaswa vhunga i sa kateli zwiṡwe zwikhala zwa fomaḡa na zwi si zwa fomaḡa, hu tshi katelwa thekhinoḡodzhi dza didzhitale dzine nga khadzo vhaswa vha kona u vhila pfanelo dzavho dza vhudzulapo na vhuḡifhinduleli.

Mveledziso ya vhaswa yo thomiwa sa tshipiḡa tsha mbetshelo ya NDP ya zwiimiswa zwa muvhiso zwine zwa tshimbizwa zwavhuḡi na u konanywa zwavhuḡi na zwishumiswa zwa mveledziso ya vhaswa zwine zwa fhindula nga u ṡavhanya. Kha sekithara ya vhaswa, zwiimiswa zwo ḡinekedzelaho zwine zwa ṡetshedza tshumelo kha vhaswa hu tshi khou tikedzwa mveledziso yo fhelelaho, yo ṡanganyiswaho nahone i no khou bvela phanḡa, zwo thomiwa nga 1994, zwine zwa vha Khomishini ya Vhaswa ya Lushaka (NYC) na Khomishini dza Vhaswa dza Vundu, Khoro ya Vhaswa ya Afrika Tshipembe (South African Youth Council (SAYC)), ine ya vha tshimiswa tshihulwane tsha madzangano apo, Tshikwama tsha Vhaswa tsha Umsobomvu (Umsobomvu Youth Fund (UYF)), Yuniti ya Vhaswa kha DWYPD, Zhendedzi ḡa Mveledziso ya Vhaswa ḡa Lushaka (National Youth Development Agency (NYDA)), yuniti/desike dza vhaswa kha masia mararu a muvhiso, na Tshigwada tsha u Shuma tsha Vhaswa kha Ofisi ya Phuresidennde (Presidential Youth Working Group (PYWG)). DWYP i ḡo vha na vhuḡifhinduleli ha u konanya na u lavhelesa tshumiso ya NYP 2030.

Mvelaphanḡa yo itwaho nga zwiimiswa zwa mveledziso ya vhaswa ya lushaka na maitele na mbekanyamaitele, thikhedzo, u

3. <https://www.dpme.gov.za/news/SiteAssets/Pages/25-Year-Review-Launch/Towards%20A%2025%20Year%20Review.pdf>

tuṭuwedza, u ṅetshedza tshikhala tsha u dzhenelela ha vhaswa kha maitele a mveledziso, u sikwa ha mishumo, mveledziso ya zwickili, u lavhelesa na u ṭola tshumiso ya mbekanyamushumo dza vhaswa, na u dzudzanya ho ṭanganelanwaho. Tshipiḁa tsha ndeme ho vha hu u bveledza Mbekanyamaitele dza 2009-2014 na 2015-2020, dze dza thusa vhafaramikovhe vha mveledziso ya vhaswa kha zwipiḁa zwa ndeme zwa mbekanyamaitele kha sekithara. Tsha u fhedza, mutheo wa u Lavhelesa na u Ṭola (M&E) wo bveledzwa u itela u tevhelela mvelaphanda kha tshumiso ya mbekanyamaitele malugana na maga o shumiswaho u sedzulusa arali nyito dza mveledziso ya vhaswa dzi tshi khou swikelela mvelelo dzine dza khou ṭoḁea na musi dzi tshi ṭoḁa u ṭanganyiswa na tshumiso ya mbekanyamaitele.

5. KHAEDU DZINE DZA KHOU BVELA PHANḁA NA U KWAMA VHASWA

Zwi tshi khou itiswa nga ṭhuṭhuwedzo dza zwa ikonomi na matshilisano kha muhumbulo wa muthu dza kale na dza zwino dzine dza kwama vhunzhi ha miṭa ya Afrika Tshipembe, vhunzhi ha vhaswa vha vha vho livhana na khaedu dzi si na vhukono dzo thomaho nga tshifhinga tsha khethululo u ya nga muvhala dza vhuṭungu ho pfukiselwaho u bva kha murafho zwi tshi ya kha muṁwe, u sa lingana, vhushai, khethululo u ya nga mbeu, na tshiṭalula. Uhu u sa lingana hu na mvelelo dza u ḁidovholola ngauri tshiṁwe tshiṭei tshi livhisa kha tshiṁwe. Sa tsumbo, Vhushai ha vhabebi na mutsiko zwi livhisa kha pfushi dzi songo lingana ho na tswikelelo i si yavhuḁi kha nyaluwo ya u thoma ya vhana na ṭhogomelo hayani, zwa ita uri hu vhe na mvelelo dzi si dzavhuḁi dza nyaluwo ya muhumbulo kha vhana zwa ita uri vha si shume zwavhuḁi tshikoloni nahone zwi nga dovha hafhu zwa livhisa kha uri hu vhe na tshivhalo tsha ṁṭha tsha vhana vhane vha litsha tshikolo. Vhana vho litshaho tshikolo vha nga si kone u ḁiṁwalisa kha zwiimiswa zwa pfunzo ya theshiari nahone vhanzhi a vha na ṭhuṭhuwedzo ya u ḁiṁwalisa kha magudedzi a Pfunzo ya Tshitshavha na Vhugudisi (Community Education and Training (CET)) zwa livhisa kha khonadzeo ṭhukhu ya u tholiwa kana u wana mushumo. Vhaswa vha re na vuholefali vha livhana na zwikhukhulisi zwinzhi malugana na zwikhala zwa pfunzo na mushumo kha vhutshilo havho hoṭhe.

5.1 Tshivhalo tsha ṁṭha tsha vho litshaho tshikolo na tsha fhasi tsha vhane vha bva tshikoloni vha tshi ya u shuma

Tshivhangis tshihulwane tsha vhushai, u sa lingana na vhushayamushumo kha vhaswa vha Afrika Tshipembe ndi zwiimo zwa fhasi zwa tswikelelo ya pfunzo na zwickili. Tshitatisitiki tsha muvhuso tsha tshiofisi tshi sumbedza uri tshivhalo tsha vhaḁi vho litshaho tshikolo tsho engedzea u bva kha Gireidi 9 u ya ṁṭha, na u hovhelela kha 12% kha dzoṭhe gireidi dza 10 na 11.⁴

Phesenthe ya vathu vha re nga fhasi ha miṁwaha ya 20 na u ya ṁṭha vhane vha si vhe na pfunzo na nthihi yo tsa u bva kha 11,4% nga 2002 u swika kha 4,5% nga 2018, hone hu uri avho vhane vha vha na ndalukanyo dza gireidi 12 yo engedzea u bva kha 30,5% u swika kha 45,2% nga tshifhinga tshithihi. Matshudeni vhane vha ṭoḁou swika mbili tshararu (66.4 %) tsha aya matshudeni ndi Vharema, 22.3% ho vha hu Vhatsheba; 6.7% ho vha hu Makhaḁadi na 4.7% ho vha hu Malndia kana MaAshia. Vhaswa vha Afrika, nga maanda vhe vha vha vho kandedzwa kale kha sekithara dza zwickili zwa fhasi, hu si nga uri a vha na zwickili zwine zwa ṭoḁea kana pfunzo i si yavhuḁi, fhedzi na u sa vha hone ha vhushaka na vathu vhane vha nga vha kwakwanya na zwikhala zwenezwo zwa mushumo.

Tshiimo tsho khwinifalaho tsha u dzhenelela kha pfunzo tshi anzela u tsitswa nga pfunzo ya vhuimo ha fhasi na u sa tshimbilelana ha maraga wa zwa vhashumi wa ṭoḁea na ṁḁisedzo. Tshigwada tsha vathu vha re na zwickili tshi na zwikhukhulisi zwine zwa khakhisa tswikelelo i lingana ho kha zwikhala zwa mushumo kha maraga wa vhashumi. Zwickili zwa u vhalo na u ṁwala na zwa mbalo kha tshikolo tsha phuraimari zwi fhasi nga maanda ha mbalokati ya dzitshaka. Tshivhalo tsha fhasi tsha u ṭanganedza na tsha u phasa metse na saintsi kha gireidi ya vhu 12 tshi thivhela nyaluwo kha pfunzo ya ṁṭha, nga maanda kha zwa vhuinzhina, saintsi na vhusiki.

Tshivhalo tsha u ṭoḁou swika 52% ya vha miṁwaha ya 24 kha shango vho khunyeledza gireidi 12, naho zwo ralo, mvelelo dzi si dzavhuḁi dza tshikolo tsha phuraimari dzi livhisa kha u dzhenelela hu songo khwaṭhaho kha vhuṁwe vhuimo ha tshikolo. Vhaḁi vhanzhi vha litsha tshikolo vha kha sekondari vha sa athu wana Ṭhanziela ya ṁṭha ya Lushaka (NCS) kana Gireidi 12, ya Pfunzo ya ṁṭha na Vhugudisi (FET), kana ya Pfunzo ya Vhaaluwa (ABET). Vhaswa vha Afrika Tshipembe vhane vha ṭoḁou swika 60% vho litsha tshikolo vha sa athu swika kha Meṭiriki (gireidi 12) kana vho feila mulingo wa meṭiriki vha sala vha si na ndalukanyo na nthihi ya pfunzo ine ya ṭanganedzwa. Nga murahu ha tshifhinga ndi tshipiḁa tshikulu tsha vhaswa tshe tsha vha tshi tshi khunyeledza Gireidi 12 vha bvela phanḁa na pfunzo ya nga murahu ha sekondari na vhaḁi u wana zwickili zwa tshifhinganyana na zwickili zwa phurofeshinala. Nga 2011, ndi vhaswa vha 31% fhedzi vhe vha khunyeledza Meṭiriki.⁵

Hu ṭoḁea maitele a masia manzhi u itela u khwaṭhisedza pfunzo ya mutheo, u fhungudza tshivhalo tsha vha u litsha tshikolo, na u engedzedza ṅetshedzo ya zwickili kha matshudeni. Liṁwe ḁa makumedzwa o ṅetshedzwaho ḁo vha ḁa uri vhunzhi ha vhadzulapo vha Afrika Tshipembe vha tea u u guda nga luambo lwavho, sa izwi ṭhoḁisiso yo sumbedza uri vhaḁi vha a takala na u shuma zwavhuḁi musi vha tshi gudiswa nga luambo lune vha lu ḁivha, izwi zwi katela na luambo lwa zwanḁa lwa vhaswa vhane vha vha na vuholefali. Maitele a tea u bveledza ṁḁila dzi konadzeaho kha vho fhedzaho u itela u kona u wana kana u swikelela zwikhala zwa u guda zwa nga murahu ha tshikolo tsha sekondari na u khwaṭhisedza u khwinifala ha tshivhalo tsha vho phasaho kha vhaḁi ha zwickili, hu tshi khou pfi ralo u shumanwa na u shayea ha zwickili na tshenzhemo ya mushumo kha vhaswa

4. <https://www.dpme.gov.za/news/SiteAssets/Pages/25-Year-Review-Launch/Towards%20A%2025%20Year%20Review.pdf>

5. Branson, N., De Lannoy, A., & Kahn, A. (2019). *Exploring the transitions and well-being of young people who leave school before completing secondary education in South Africa*. NIDS Discussion Paper 2019/11. Cape Town: National Income Dynamics Study, University of Cape Town.

vho fhedzaho tshikolo na vhanwe vhane vha si kone u dithusa na vha re khomboni. Zwikhala zwa vhugudisi ha zwikili zwo fhambanaho na thikhedzo ya zwa masheleni zwa vhaswa vhane vha vha na vhukoni vhuṭuku tshikoloni vhane vha bva kha miṭa ine ya hola tshelede yo linganaho na ya vhukati zwi a ṭoḏea. Thikhedzo kha zwikolo uri zwi kone u ṇetshedza pfunzo ya vhuimo ha ṇṭha kha nyimele yo teaho u guda na u gudisa zwo tea.

Nyambadzano nga ha Ṭhanziela ya Pfunzo ya u Angaredza (General Education Certificate (GEC)) ine ya ḏo vha u ṭanganedzwa ha fomaḷa ha u khunyeledza Gireidi 9 ndi zwa ndeme. Vhaswa vha tea u dzheniswa sa vhafaramikovhe u sedzulusa khonadzeo ya ṭhuṭhuwedzo ya ṭhanziela na uri zwi nga ṭuṭuwedza hani vhaswa u fhedza tshikolo nga u ṭavhanya u fhirisa zwo ḏowealeho

Mihumbulo i tevhelaho yo ṇetshedzwaho nga tshitshavha kha NYP iombedzela zwithu zwa ndeme nga vhafaramikovhe vho fhambanaho:

“Khaedu khulwane ine ya tshimbilelana na nyaluwo ya ikonomi ine ya ṭuṭuwedzwa nga u shanduka ha zwivhumbeo zwa miṇwaha kha lushaka (tshivhalo tshihulwane tsha vhaswa kha lushaka) ndi uri tshivhalo tsha vhaswa vhane vha khou dzhena kha maraga wa mishumo (sa tsumbo. Vhaswa vha 790,000 vhe vha ṇwala mulingo nga 2019) tshi khou bvela phanḏa u fhirisa nomboro ya zwikhala zwine zwa khou sikiwa nga sekithara dza muvhuso na dza tshitshavha. Izwi zwi amba uri muvhuso u tea u vhona uri hu vha na u dzhenelela hune ha swikelela maḏana a zwigidi u fhirisa zwigidi kana mahumi a zwigidi a vhaswa” (Makumedzwa nga Dzangano ḷa Tshitshavha tshapo)

5.2 Zwikili zwa vhuimo ha fhasi na u sa tshimbilelana ha zwikili zwine zwa ṭoḏiwa nga mutholi na zwine vhathu vha vha nazwo

Afrika Tshipembe, u khunyeledza ndalukanyo dzifhio kana dzifhio dza nga murahu ha tshikolo tsha sekondari zwi khwinisa nga maanḏa mihumbulo malugana na u dzhenelela kha maraga wa vhashumi, u katelwa ha ikonomi, na u fhungudza vhushai hone zwikili zwa vhukati zwi tshi fhungudza u sa lingana ha mbuelo. Ndi vha si gathi vhane vha ri u fhedza tshikolo vha ḏiṇwalisa kha magudedzi a Vhugudisi na Pfunzo ya Mishumo ya Thekhnikaḷa (Technical Vocational Education and Training (TVET)) kana u kona u swikelela vhugudisi vhuṇwe na vhuṇwe ha nga murahu ha tshikolo. Naho u dzhenelela kha zwiimiswa zwa FET ho engedzea zwiḥulwane, hu kha ḏi vha hu songo lingana nga tshivhalo na ndeme u swikelela ṭhoḏea dza zwikili zwa vhukati dza ikonomi nga 2018, ndi vhaswa vha 780 000 fhedzi vha Afrika Tshipembe vhe vha ḏiṇwalisa kha magudedzi a TVET nahone nga 2030, u dzhenelela ha mbekanyamaitele hu tea u engedzea kha zwiimiswa zwa FET.

Pfunzo ya fhasi ine ya ṇetshedzwa kha pfunzo ya ṇṭha il kwama ṇḏisedzo ya maimo a ṇṭha ya vhane vha vha na digirii. Tswikelelo kha pfunzo na vhugudisi zwa nga murahu ha tshikolo tsha sekondari ndi ya vho fhedzaho tshikolo fhedzi, nahone vhane vha swikelela izwi zwikhala kanzhi vha vha vha songo ḏilugisela zwo linganaho malugana na mushumo zwi tshi khou itiswa nga pfunzo na vhugudisi ha maimo a fhasi zwo ṇetshedzwaho. Khaedu dzine pfunzo ya nga murahu ha tshikolo tsha sekondari ya vha yo livhana nadzo ndi u wana ṇḏila dza u thusa vhana vhanzhi vho fhedzaho tshikolo vhane vha si fushe ṭhoḏea dza u dzhena kha pfunzo ya ṇṭha kana mushumo uri vha kone u wana zwikili. Avha vhaswa vhanzhi vho litshaho tshikolo vha sa athu fhedza, a vha na zwikili zwa phurofeshinaḷa kana zwa thekhnikaḷa, zwa vha ita uri vha si kone u tholea, .ngauralo, vhaswa vha si na mushumo vhane vha ṭoḏou swika 60% vha fhasi ha miṇwaha ya 35 a vho ngo vhuya vha vuwa vho shuma, arali ha sa vha na vhudzheneleli ho livhiswaho khavho, vha ḏo dzula vha songo katelwa kha ikonomi.

Naho mihumbulo na nyito zwa mveledziso ya vhaswa zwi tshi wanala nga ngomu ha nyambadzano ya mveledziso ya vhathu ya Afrika Tshipembe, a si zwinzhi zwine zwa kwama vhaswa vha re na vuholefali na uri vha bva hani kha vuhana vha tshi ya kha vhualewa. U bva vhuhanani havho, vhathu vha re na vuholefali a vha na tswikelelo i linganaho malugana na pfunzo, ngauralo vha vha vho salela murahu malugana na mveledziso ya zwikili. Saveyi ya Tshitshavha yo wana uri 7.7% ya vhathu vha Afrika Tshipembe vha na vuholefali vuhfio kana vuhfio, nahone vuholefali ho ḏalesa kha vhaswa vha (vhukati ha2,6% nga 2011 na 7,7% nga 2016). Mbekanyamaitele ya vhana vha re na vuholefali ndi vhuḏifhinduleli ha Muhasho wa Pfunzo ya Mutheo na Muhasho wa Mveledziso ya zwa Matshilisano. Naho zwo ralo, musi vha tshi swika kha ḷiga ḷa vhuswa a vha dzhielwi ṇṭha kana u thusiwa. Afrika Tshipembe a ḷi na mulayo wa malugana na vuholefali ngauralo vhaswa vha re na vuholefali vha a khethululwa nahone vha nga kha ḏi si kone u swikelela pfunzo ya mutheo. Vhuṇwe ha vuholefali hu tshi katelwa vuholefali ha u sa kona u guda a zwi pfesesei nga kha mvelele zwa dovha zwa ita uri vha dzule mahayani avho vha si kone u ita vhukonani u fana na u sa dzhena tshikolo, u tamba na u sa konou ḏiimisa nga eṭhe na u sa vha muthu wa mafufulu wa u ṭoda mushumo.

Vhaswa vho ṭahisa mbilaelo dzavho malugana na u siiwa ṇḏa ha vhaswa vha re na vuholefali kha vhunzhi ha mbekanyamushumo dza mveledziso na nyito. Vho sumbedza uri *“Vhathu vha re na vuholefali a vho ngo katelwa zwikoloni na dziyuniversithi;”* nahone hu na ṭhoḏea ya u *“disaina mbekanyamushumo dzine dza katela vhaswa vha re na vuholefali,”* khathihi na *“u khaṭhisedza uri vho katelwa kha mveledziso dzoṭhe dza vhaswa na mbekanyamushumo dza tshandukiso na zwikhala.”*

5.3 Vhushayamushumo ha tshifhinga tshilapfu ha vhaswa khathihi na u sa vha na dzangalelo ḷa zwa vhubindudzi

Vhushayamushumo, nga maanḏa vhukati ha vhaswa, ho ṭalutshedzwa sa tshiwo tsha lushaka nga Ndaulo ya vhu 6 lune lwa vha naa vhuimo ha ṇṭha ha vhushayamushumo ha vhaswa vhu tshi khou ṭalutshedzwa nga u lavhelesa hoṭhe kha ṭhoḏea na ṇḏisedzo. Vhuimo ha ṇṭha ha vhushayamushumo vhukati ha vhaswa vhu anzela u livhisa kha u engedzea ha u ḏipfa vha songo

katelwa na u hanganea zwine zwa dīsa masiandaitwa a si avhudi kha mutakalo wa muvhili na muhumbulo, zwine zwa bveledza ndunzhendunzhe ya dzithaidzo. (De Lannoy, Graham, Patel & Leibbrandt, 2018). Uri shango li dīse tshanduko khulwane ya tshoṭhe, li tea u dzihla nṭha zwiṭuṭuwedzi u fhelisa u fhirisa vhusai u bva kha muṭwe murafo u ya kha muṭwe. U vha muswa ndi liṭwe la maga a ndeme kha vhutshilo hune thikhedzo yo lingano i nga dīsa tshanduko ya ndeme. U dīmisela kha zwa polṭiki hu a ṭodea tshifhinga tshoṭhe u itela u fhungudza vhusayamushumo ha vhaswa nga ha tshanduko dza ikonomi na dīnwe tshanduko, uri hu kone u vha na mvelelo dzavhudi nga tshifhinga tshṭuku, tsha vhuṭi na tshilapfu.

U ya nga mvelelo dza Saveyi ya Vhashumi ya Kwotara (Quarterly Labour Force Survey (QLFS)) ya kwotara ya vuvhili ya 2020 yo bviswaho nga Tshitatisitiki Afrika Tshipembe, vhuimo ha vhusayamushumo ho ima kha 23.3%, zwine zwa amba uri ho khwinifhala musi hu tshi vhambedzwa na Q1, Naho zwo ralo, izwi zwo itiswa nga maṇḍa nga ṭhalutshedzo ya vhusayamushumo. Nga u angaredza, vhusayamushumo ha vhaswa ho dī dzula hu nṭha. Vhuimo ha vhusayamushumo ha vhaswa vha miṭwaha ya 25 na 34 ho vha hu tshi fhira vha tshigwada tsha miṭwaha ya vhuṭi ha 45 na 54 kavhili (37.3% vs 17.5%) kha Q1 ya 2020. Nga tshifhinga tshenetsho, vhuimo ha vhusayamushumo ha vhaswa vha vhuṭi ha 15 na 24 ho vha hu tshi ṭoḍo u swika 60%. Vhusayamushumo ha vhaswa Afrika Tshipembe vhu kha vhuimo vhu si havhudi nahone vhu dī dzula vhu iṭwe ya khaedu khulwane dzine shango la vha lo livhana nadzo. Naho vhusayamushumo hu si thaidzo ya Afrika Tshipembe fhedzi, vhaswa vha Afrika Tshipembe ndi vhone vane vha ṭodesa thikhedzo vha tshi vhambedzwa na vha liṭhasi loṭhe..⁵ Muvhigo nga vhuimo ha Indekisi ya Vhaṭaleli u vhea vhusayamushumo ha vhaswa SA kha vhuimo ha nṭhesa kha liṭhasi loṭhe. Vhunzhi havho vho fhedza miṭwaha minzhi vha tshi khou haniwa musi vha tshi khou ṭoḍa mushumo, nahone izwi zwi livhisa kha u vha na vhuḍipfi vhu si havhudi na u thithisa muhumbulo.

Vhunzhi ha vhaswa vha kulwa nungo nga maraga wa mishumo nahone a vha khou khwinisa zwikili zwavho nga kha pfunzo na vhuḍisi, ngauralo a vha shumi nahone a vha khou wana pfunzo kana vhuḍisi (NEET). Phesenthe ya vhaswa vha vhuṭi ha miṭwaha ya 15 na 24 vhe vha vha kha NEET yo ima kha 34.1% kha Q1 ya 2020. Izwi zwi vha zwo imela vhaswa vane vha ṭoḍo swika 3.5 milioni vha vhuṭi ha 15 na 24. Tshiṭwe hafu, tshi no khou dina ndi vhusaka ha mbeu kha vhuimo ha NEET, vhone ha vha nṭhesa kha vhafumakadzi u fhira vhanna. Hu tshi vhambedzwa na Q4 ya 2019, phesenthe ya vhaswa vha vhuṭi ha 15 na 34 vhe vha vha vha NEET vho engedzea zwiṭuku nga 1.1%, ndi uri, u bva kha 38.9% u swika kha 41.7% kha Q1 ya 2020.⁶ Nga u angaredza, vhuimo vhuḥulwane ha vhusayamushumo zwi vhone nga maṇḍa kha vha miṭwaha ya 20-24 vane vha khou bva tshikoloni vha tshi ya u thoma mushumo, vhafumakadzi vha vhaswa vha fhira vhanna vha vhaswa, nahone vhaswa vha Makhajadi na vha Vharema ndi vhone vane vha kwamea nga maṇḍa u fhira vha Vhatshena na vha Malindia.⁷

Vhaswa vha re na vuholefali vha lwela mushumo muthi na vha si na vuholefali nahone a hu na nḍila ine ya kombetshedza malugana na u tikedza u shumiswa ha sisṭeme ya u vhea mukano malugana na zwigwada zwo nanguludzwaho sa zwe zwa lavhelelwa zwone nga Mulayo wa Ndinganyiso wa vhu 55 wa 1998. Zwikhala zwa mishumo zwi anzela u kungedzelwa kha midia khulwane nahone a hu dzihlwi nṭha vane vha vha na vuholefali ha u pfa kana u vhone. Sa izwi vuholefali vhu sa katelwi kha fhethu ha mishumo, hu tshi katelwa sekithara dza muvhuso, vhaṭwe vhaswa vane vha vha na vuholefali ha u vhone, u pfa, na ha muvhili a vha koni u pikisana na vhaṭwe malugana na zwikhala zwa mushumo zwine zwa vha hone. Vhunzhi ha zwikhala zwa mushumo zwi ṭoṭa Curriculum Vitae (CV) yo thaiphiwaho hu sa dzihlwi nṭha vane vha si vhe na zwanda zwa u kona u thaipha, u shumiswa ha maga ane a konisa vhaswa vha re na vuholefali u kona u tshila nga vhone vane kana u dīmisela na u dzhenela nga vhuḍalo kha zwithu zwoṭhe zwa vhutshilo zwi tea u ombedelwa.

Zwi tevhelaho ndi zwithu zwe zwa vhanga uri u dzhenela kana u shela mulenzhe ha vhaswa kha ikonomi khulwane ya Afrika Tshipembe hu vhe fhasi:

- Ikonomi ya SA u bva nga 2014 i khou nanya, lune luvhilo lwa nyaluwo ya ikonomi ya ṭwaha nga ṭwaha lwa dzula lu fhasi ha 2%. Uhu u nanya hu nga vha hu tshi khou itiswa nga u fhela ha u gonya ha mitengo nga 2021, u sa tsha shumisesa tshelade ha tshitshavha na u sa tsha bindudza khathihi na vhuḍa vhu no khou humbulwa kha zwiimiswa zwiḥulwane zwa muvhuso zwine zwa bvela phanda u kwama nga nḍila i si yavhudi fulufhelo la vhabindudzi. U vheva ha ikonomi ya SA fhasi ho iteaho hu si kale nga mazhendzedzi a u ela tshikolodo zwi ita uri ri songo vha na fulufhelo.
- Mvelaphanda kha mveledziso ya ikonomi i thithiswa nga tshumiso i si yavhudi ya mbekanyamaitele dza ikonomi, kushumele ku si kwavhudi kwa mazhendzedzi a mulayo o thomiwaho u itela u ṭavhanyisa mveledziso ya ikonomi na zwa matshilisano, na u shaya ha vhusaka na khonanyo ya mutheo wa mbekanyamaitele une wa vha hone. Sa tsumbo, mutheo wa ikonomi khulwane wo vha u sa khou tikedza nyaluwo i bvelaho phanda na u sika mishumo. Dziṭwe khaedu ndi dza uri tshikolodo tsha muvhuso tshi khou namba tshi tshi hula nga zwiṭuku nga zwiṭuku, na uri mbulungo nga sekithara dzoṭhe dza phuraivete na dza muvhuso dzi dī dzula dzi fhasi, ngauralo zwa thithisa nyaluwo.
- U khwinifhala ha thekhinolodhi hune ha khou bvela nga u ṭavhanya zwo vha na ṭhuṭhuwedzo i si yavhudi kha u thola, nga maṇḍa kha sekithara dza vhubvedzi dza ikonomi ya Afrika Tshipembe zwi tshi khou itiswa nga mitshini. Tshifhinga tsha zwino tsha 4IR tshi ṇetshedza zwikhala na khaedu sa vhunga tshi na khonadzeo ya u thithisa ṇdowetshumo iṭwe na iṭwe nga kha u shumisa mitshini minzhi, zwine zwa ṭoḍa nzudzanyo kana tshandukiso kha zwiḥumbeo zwa maraga wa vhashumi. Vhaswa vhanzhi a vha na zwikili zwine zwa tshimbilelana na tshivhumbeo tsha maraga wa vhashumi une wa shumisesa thekhinolodhi minzhi nahone tsha ṭoḍa zwikili zwa maimo a nṭha. Vhusayamushumo ha vhaswa hu dovha hafu ha thithisa mveledziso ya zwikili ine ya ya ṭodea uri nyaluwo ya ikonomi i bvela phanda.

5. International Labour Organisation. (2019). Labour Market Access—a persistent challenge around the world. A study based on ILO's global estimates for youth labour market indicators.

6. Statistics South Africa. (2019). Quarterly Labour Force Survey Quarter 4: 2019. Available at: <http://www.statssa.gov.za/?p=12948>

7. Graham, L. & Mlatsheni, C. (2015) Youth unemployment in South Africa: Understanding the challenge and working on solutions. In De Lannoy, A., Swartz, S. Lake, L. & Smith C. (eds) *South African Child Gauge 2015*. Cape Town: Children's Institute.

U ya nga Tshitatisitiki SA, vhunzhi ha vhaswa vha Afrika Tshipembe vha anzela u wela nga fhasi ha nthihi ya khethhekanyo tharu: vha songo funzeaho, vha songo tholiwaho na vha sa tholei.⁸ Vhaswa vho fhedzaho minwaha minzhi vha tshi khou dzehena tshikolo na vhone hu na khonadzeo ya uri vha si tholiwe nga u shaya tshenzhemo yo teaho. Zwine zwa tea u dzhielwa ntha ndi uri vhaswa vbane vha vha na ndalukanyo dza theshiari vha na tshikhala tshihulwane tsha u wana mushumo tenda pfunzo yavho na zwikili zwa vha zwi tshi tshimbilelana na tshoḏea ya maraga wa vhashumi. Hu tshi dzhielwa ntha vhuimo ha vhubindudzi nga kha vathu kha pfunzo ya mutheo na pfunzo ya theshiari, vhaswa vbane vha litsha tshikolo kana u bva kha sisteme ya pfunzo vha si na zwikili na vbane vha vha na zwikili zwi sa tḏei nga vhunzhi kha ikonomi na ndowetshumo vha ḏo wana mbuelo u bva kha u dzhenelala hune ha tḏea hune ha shumiswa nga u tḁvhanya u itela u leludza malugana na u wana zwikili u mushumoni na zwikili zwa vhubindudzi. Tshitatisitiki tshi sumbedza u pfuluwa u bva kha liḁwe vundu u ya kha liḁwe ha vhaswa vha minwaha ya vhukati ha 15 na 29 nga maḁḁa vha tshi ya kha ḏorobo khulwane Gauteng na maḁwe mavundu a no fana na Kwazulu-Natal na Western Cape nga maḁḁa vha tshi bva mahayani vha tshi khou tḏa zwikhala zwa khwine zwa ikonomi, mishumo na vhutshilo ha khwine. Vhashambili (Migrant) vha vhaswa vha livhana na khonadzeo ya u dzehena kha vhushai ha ḏoroboni nge vha si vhe na thikhedzo ya vathu kana tshitshavha musi vha tshi pfuluwa; ngauralo hu tea u vha na u dzhenelala ha u zwi thivhela nahone ha masia manzhi u itela u tandulula nyimele dzenedzo, khombo na u sa kona u ḏithusa ha vhashambili vha vhaswa. Vhafumakadzi vbane vha kha ḁi vha vhaswa na vhasidzana vha kha tshiimo tshi si tshavhuḁi, sa izwi vhunzhi havho vha tshi vha zwipondwa zwa u rengiswa ha vathu u itela u vha shumisa nga ndila i songo tendelwaho kha zwa ikonomi na zwa vhudzekani.

Mihumbulo i tevhelaho u bva kha tshitshavha kha NYP i sumbedza minwe mihumbulo mihulwane u bva kha vhafaramikove vho fhambanaho.

Mashudu mavhi, vhaswa na tshigwada tsha SMME nga u angaredza tshifhinga tshoḁhe vho vha vha tshi tambula u swikelela SEFA [Zhendedzi la u Lamedza Mabindu Matuku], zwi tshi khou itiswa nga u tevhedzela milayo na tḏea nnzhi na maḁwalo a songo ḏowealeho ane a tḏea ane a tḏa tshedeledzi nnzhi u a dzudzanya. Izwi zwi katela tswikelelo ya vhoradzimbalo u talatadza nzudzanyo dza masheleni na u bveledza thandela dzavhuḁi dzine dza vha na mbuelo. Ngauralo, tḏea na ndila dza tshumelo zwi tea u shandukiswa kana u khwiniswa. (Submission by a Municipality, 16 March 2020).

Go tlaleletsa, koketsego ya gajaana ya 4IR e na le ditlamorago mo isagong ya tiro go baša, tiriso ya dithulaganyo tsa thuto, le dipholisi tsa intaseteri. Fa go na le diponelopele tse dikgolo tsa dikgoreletso mo thulagayong e e tlwaelegileng ya tiro le dithulaganyo tsa bogologolo tsa thuto, go na le tshono ya tlhoko ya ditiro. Ka jalo, go na gape le tlhoko ya go aga bokgoni jwa 4IR gareng ga baša go ya ka 'Inthanete ya Intaseteri ya Dilo' go dirisa melemo ya 4IR. Tlhagiso e e latelang e e tswang mo ditshikinyong tsa setšhaba ka NYP di tlhagisa dingwe tsa dintlha tse di botlhokwa ka mefuta ya baamegi:

“Ditswelelopele le ditlhabololo tse di tlhophilweng jaaka 4IR di tsaya ditiro le fa re tshegetsa ditlhabololo tsa thekenoloji le tse dingwe, jaaka baša re ka belaela tlhabololo e e re amang ka tsela e e sa siamang.” Tshikinyo ka mokgatlho wa bosetšhaba wa baša ka 2020.

Tshiḁwe hafhu, 4IR ya zwino i na tḁthuhwedzo kha vhumatshelo ha mushumo wa vhaswa, sisteme ya pfunzo, mushumo na mbekanyamaiteke dza ndowetshumo. Naho hu na ndavhelelo dza zwikhukhulisi zwa tshivhumeo tsha mushumo wa sialala na u sa tsha shuma ha sisteme ya pfunzo, hu na khonadzeo ya u sika mishumo. Zwenezwo hu na tḏea ya u fhaḁa vhuḁoni ha 4IR kha vhaswa malugana na vhuḁoni kha vhaswa vhone ha tshimbilelana na 'Inthanete ya Ndowetshumo ya Zwithu' u itela u laula mbuelo dza 4IR. Mihumbulo i tevhelaho ya tshitshavha kha NYP i ombedzela minwe mihumbulo ya zwithu zwa ndeme nga vhafaramikove vho fhambanaho.

“Khwinifhadzo na mveledziso dzo khethhekanywaho sa 4IR dzi khou fhelisa mishumo naho ri tshi tikedza mveledziso dza thekhinoḁdzhi na dziḁwe mveledziso, sa vhaswa ri nga si pfesese mveledziso dzine dza ri kwama nga ndila i si yavhuḁi.” Muhumbulo nga dzangano la vhaswa la lushaka nga la 16 Thafamuhwe 2020.

I dovha hafhu ya ri ḁetshedza zwikhala zwiswa. Mafhungo a iḁekhithironiki a dzhiwa sa ndi ndaka khulwane. Data kana mafhungo a iḁekhithironiki ndi tshikonisi tshihulwane tsha zwisikwa na mveledziso tsha thandululo dzo teaho ndivho dza vathu na tshitshavha. Nahone zwi dovha hafhu zwa vha zwa ndeme uri i swikelelee kha zwisikwa zwine zwa vha hone, u shumiswanga vhoḁhe na u ita zwi swikelelee nga kha milayo ya tswikelelo ya mahala kha inthanete.

Tshiwo tsha Covid-19 tsho dovha hafhu tsha nanisa nyimele ya vhushayamushumo kha vhaswa Afrika Tshipembe. Ikonomi yo vha yo no ḁi thoma u tsa, u walwa ha shango loḁhe, ho tḁgana na u tsiswa ha vhuimo ha tshikolodo, zwo vha na khonadzeo ya u thivhela u sikwa ha mishumo na u bvela phanda na u vha hone ha mabindu matuku. Nga Fulwi 2020, khamphani nnzhi dzo ḁivhadza nga ha nzudzanyo dza u fhungudza vhashumi hu tshi katelwa na mabindu a muvhuso, khamphani dza mabupo u ya kha dza u fhaḁa, ndowetshumo dza vhumvumvusi, dza fhethu ha u awela na dza zwa zwiliwa. Kha dziḁwe nyimele, mabindu o vala tshoḁhe. Mabindu matuku ane si tsha wana mbuelo tshoḁhe one a ḁo kwamea zwihulwane.

Ndi zwa ndeme u sa zwi dzhia uri vhoramabindu vha vhaswa vha vhafumakadzi na vha vhanna, kana zwigwada zwo fhambanaho zwa lushaka zwi vha zwo livhana na khaedu na maḁḁa zwi no fana. Kha tshitshavha hune nga maḁḁa vhafumakadzi vha vharema a dzula vha songo katelwa nga kha zwilinganyo zwa tshitshavha, zwa mvelele na zwa sialala, hu tea u vha na ndingedzo dzo khethheaho dza u khwaḁhisedza u katela zwoḁhe., hu tshi khou ḁetshedza zwikhala zwi fanaho kha vhaswa vha vhafumakadzi na vha vhamunna.

8. <http://www.statssa.gov.za/?p=12362>

5.4 Mvelelo dzi si dzavhuḍi dza muvhili na muhumbulo

Vhaswa vha re na mutakalo wavhuḍi hu na khonadzeo ya uri vha kone u bveledza na u dzhenelela kha ikonomi ya Afrika Tshipembe. Ndi zwa ndeme u shumana na khaedu dzi sa imi dza mutakalo wa vhaswa, hu tshi katelwa malwadze ane a fhirela, malwadze ane a pfukhela nga kha vhudzekani (dziSTI) na mvelelo dzi si dzavhuḍi dza zwa mbebo na mutakalo (SHR), thaidzo dza muhumbulo na vuholefali ha u sa kona u ita mishumo zwi tshi khou itiswa nga tshumiso mmbi ya zwidzidzivhadzi, u dzimiwa na u sa farwa zwavhuḍi na dzikhakhathi na mafuvhalo. Zwine zwa anzela u vha ngoho ndi uri tshumiso mmbi ya zwidzidzivhadzi zwi nga vha zwo vhangwa nga u sa takala muhumbuloni kana vhuṭungu. Tshiṭwe tsha zwithu zwi no tou dinesa kha mutakalo zwine zwa anzela u sa dzhelwa nṭha ndi lufhia (TB), naho hu uri ndi vhuṭwe ha malwadze mahukwane ane a livhisa kha lufu kha vhaswa. U ya nga Tshitatisitiki Afrika Tshipembe, (2018.40), nga 2016, TB ho vha hu tshone tshivhanghi tshihulwane tsha lufu kha tshigwada tsha vha miṭwaha ya u bva kha ya 15 u ya kha ya 24, ya vhangwa mpfu dza 7,0%. Yo tevhelwa nga vhuḥwadze ha HIV (he ha vhangwa mpfu dza 5.7%). Naho u vhfifa muvhilini ha thangana ya murole hu tshi khou fhungudzea musi hu tshi vhambedzwa na u ḍala ha HIV kha thangana ya murole Afrika Tshipembe, u vhfifa muvhilini ha vhaswa ho ḍi dzula hu nṭha nga maanda. U ya nga Zhendedzi ḽa Dzitshaka Mbumbano ḽa Aids, tshivhalo tsha vho kavhiwa nga HIV kha vhaswa vha vhafumakadzi vha miṭwaha ya 15 u swika kha 24 tsho vha tshi tshi fhira kavhili tsha vhaswa vha vhanana, tshivhalo tshiswa tsha vhaswa vha vhafumakadzi ndi 69000, tshi tshivhambedzwa na tsha vhaswa vha vhanana tsha 25 000). Nga u angaredza, vha tshivhalo tsha vha tshisadzini vane vha vha na HIV tshi nṭha u fhira tsha vha tshinnani. ⁹ Tshivhalo tsha HIV kha vathu vane vha vha na HIV vha miṭwaha ya u bva kha 15 u swika kha 49 Afrika Tshipembe ndi 20.6%, 26.3% kha vhafumakadzi na 14.8% kha vhanana nga 2018. U sa lingana ha tshivhalo nga mbeu ho vha hu tshi vhonelesa kha vhaswa vha miṭwaha ya 20 u swika kha 24 nahone ho vha hu nṭha kararu kha vhafumakadzi hu tshi vhambedzwa na vhanana. U wa ha dwadze ḽa Covid-19 zwi ita uri vhaswa vha farwe nga malwadze a songo ḍowealeho kana e a vha a siho kale.

Vhuṭanzi ha tsedzuluso ya nyimele ya zwino ya mutakalo wa muvhili na muhumbulo zwa vhaswa zwi sumbedza tshumiso mmbi ya zwidzidzivhadzi, zwikambi na fola, zwikambi ndi tshone tshithu tshine tsha shumiseswa Afrika Tshipembe. Muhasho wa Mveledziso ya zwa Matshilisano wo thoma Nzudzanyo Khulwane ya Zwidzidzivhadzi ya Lushaka, khathihi na mafulo a lushaka a no nga sa 'Ke Moja' u itela u thivhela na u fhungudza tshumiso mmbi ya zwidzidzivhadzi, fhedzi uhu u dzhenelela ho vha na mvelelo dzi songo linganaho. Nzudzanyo Khulwane ya Zwidzidzivhadzi yo ṭanganedzwaho nga Khabinete yo fhulufhedzisa tshanduko khulwane na khonanyo yo khwiniswaho u fhungudza u bvela phanda na u engedzea ha tshumiso mmbi ya zwidzidzivhadzi nga vhaswa. Thaidzo ya u sa vha hone ha tshumelo dzo linganaho dza dzilafho, nga senthara dza tshitshavha dza dzilafho dza fumi (10) fhedzi kha shango ḽoṭhe dzine dza khou shuma, zwi amba uri vhaswa vane vha vha kha tshumiso mmbi ya zwidzidzivhadzi vha ḍo dzula vho ralo nahone vha nga pfukela na mvelelo dza tshumiso mmbi dza tshoṭhe kha vhuḥluwa. Hu dovha hafhu ha vha na u sa shumiswa zwavhuḍi ha Mulayo wa u Thivhela na u Alafha tshumiso Mmbi ya Zwidzidzivhadzi wa vhu 70 wa 2008, nga maanda malugana na mbetshelo ya u langa tshumelo dza dzilafho ya tshumiso mmbi ya zwidzidzivhasi zwi si ho mulayoni. Tshiṭwe hafhu Mulayo u khou khwiniswa nahone u ḍo kona u ṭuṭuwedza u thivhela na u dzhenelela nga u ṭavhanya. Tshiṭwe hafhu zwi a konda u vhone uri ṭuṭuwedzo ya u dzhenelela ho vha nngafhani, ngauri a hu na ndavheleso na u ṭola ho ḍisendekaho nga datha ya miṭwaha yo khethekanywaho nga zwipiḍa. Ho vhwigwa uri hu na khaedu ntswa na dzine dza kha ḍi bva u bvelela dzi no nga sa zwidzidzivhadzi zwi si ho mulayoni, u anda ha u tambudza nga kha zwishumiswa zwa didzhithala na u tambudza nga kha vhudzekani nga zwigevhenga zwa kha inthanete zwi tshi khou itiswa nga u engedzea ha nyito dza inthanete nga vhaswa. U shumiswa zwi ḍo ṭoda vhafaramikovhe vha no nga sa Muhasho wa Mveledziso ya zwa Matshilisano, Vhulanguli ha Vhukati ha Zwidzidzivhadzi, Muhasho wa Mutakalo, Muhasho wa Pfunzo ya Nṭha na Vhugudisi na bodo dza vhuḥanguli ha zwa halwa dza vundu na dza lushaka u bindudza kha zwa mutakalo wa tshitshavha, mbekanyamushumo dza pfanelo na u fhungudza u pfiswa vhuṭungu. Hu tshi dzhelwa nṭha zwiṭuṭuwedzi zwa tshivhumbeo zwinzhi zwa tshenzhemo na khombo dza u shumisa zwikambi na zwidzidzivhadzi na u wana pfunzo kha u dzhenelela hu re hone hu tshi katelwa uho he ha itwa nga fhasi ha phindulo ya lushaka ya Covid-19.

Tshumiso mmbi ya zwidzidzivhadzi i vhea mutakalo wa vhaswa khomboni, nahone hu nga vhangwa zwithu zwine zwa si takalelwe nga tshitshavha zwi no nga sa dzikhakhathi, vhugevhenga na u sa pfana ha mirado ya muṭa vhaswa hu vhone zwipondwa na vhaihi vha dzikhakhathi. Vhunzhi ha vhaswa vha ṭangana na dzikhakhathi u bva kha vuhana u swika kha vhuswa nga kha tshenzhemo dza vuhana vhu si havhuḍi he ha vha hu tshi vha kwama kha vhuṭo ho fhambanaho. Tshenzhemo ya vuhana vhu si havhuḍi i anzela u livhisa kha dzikhakhathi nga murahu kha vhuṭshilo nahone idzi khakhathi dzi na masiandaitwa a si avhuḍi kha tshitshavha. Izwi zwi vhangwa dzikhakhathi kha vhaswa (dzinndwa, dzigenge na nyito dza zwa vhudzekani dza u kombetshedzwa). GBV na mabulayo a vhafumakadzi ndi khaedu ine ya khou engedzea ine ya kwama vhaswa vha vhafumakadzi nga ndila dzo fhambanaho. U ya nga Minisiṭa wa Mapholisa, nga ṭhafamuhwe 2020, milandu yo vhwigiwaho ya GBV yo vha i nṭha nga 37% kha ye ya rekhodiwa nga 2019. ¹⁰

U engedzea ha GBV na tshumiso mmbi ya zwidzidzivhadzi zwo naniswa nga nyimele ya Covid-19. Musi shango ḽi tshi khou ralo u shumisa maga a u thivhela u phadlala ha tshitzhili, zwikolo zwo valiwa ha thithiswa na nyito dza u ita tselede kana masheleni na tshumelo dza ndeme. Izwi zwoṭhe zwo ita uri vhafumakadzi na vhasidzana vha vhe khomboni ya u shumiswa kha zwa vhudzekani, u tshipiwa na khakhathi dza muṭani nga vhafarisi. Hu nga kha ḍi vha na malwadze manzhi a muhumbulo o ḍowealeho u fana na mutsiko, u vhiḥala na u sa ḍifulufhela nahone a vha pfesewi zwavhuḍi nahone hu vha hu si na thuso. Nga 2019, Dzangano ḽa Mutakalo ḽa ḽa Liffasi ḽo vhwiga tshivhalo tsha vathu vane vha ḍivhulaha (hu tshi katelwa mihumbulo ya u ḍivhulaha na u lingedza u ḍivhulaha) tsha 12.8 nga 100 000 nga 2016 vhanana vha MaAfrika vha khomboni khulwane ya u

9. South African National HIV Prevalence, Incidence, Behaviour and Communication Survey, 2018

10. <https://www.dailymaverick.co.za/article/2020-04-09-is-gender-based-violence-not-a-serious-and-violent-crime-minister-cele/#gsc.tab=0>

divhulaha u fhira vhasadzi.¹¹

Vhaswa vha u shaya mahaya, vhane vha anzela u vhidzwa 'vhana vha tshitaratani' zwi dovha hafhu zwa nanisa thaidzo ine ya vha na vhushaka na vhupo ha hayani vhune ha si tšutšwedze mutakalo wa n'wana. Izwi zwi vhone na maanda dziḍoroboni khulwane, musi zwi tshi vhambedzwa na vhupo ha mahayani, hune mikhwa ya zwigwada zwa vathu na Ubuntu (Vhuthu) zwa dzula zwi tshi khou tšutšwedzwa. Tshivhalo tsha vathu vhane vha shaya mahaya tshi nthesa kha vhupo ha dziḍoroboni sa izwi vhaswa vha tshi tšutšwa vha ya dziḍoroboni u tšoda mishumo vha si na mashaka ane a nga vha thusa. Tšodiso nga ha vhushayahaya yo sumbedza uri hu na tshenzhemo nnzhi dzi si dzavhuḍi nga tshifhinga tsha vuhana nga maanda ndi u sa aluwa hayani kana u shavha hayani.¹² Inwe ndila ya u shumana na izwi ndi u kuvhanganya avho vhaswa vha si na mahaya fhethu huthihi ha lingedzwa u vha vhuvedzedza kha vhutshilo ho ḍowealeho na u vha konisa. Mutheo wa mbekanyamaitele u nsetshedza Muhasho wa Mveledziso ya zwa Matshiliso vhuḍifhinduleli ha u bveledza na u leludza tshumiso ya milayo yo teaho ya vukati ha dzisekithara ine ya tshimbilelana na u fhungudza vhusai, u khwaḥisa miṭa, tsireledzo ya vhana na mveledziso ya vhaswa, u itela u khwaḥisedza uri u thivhela na mbekanyamushumo dza u dzhenelela nga u tšavhanya zwi a itiwa kha sekithara dzoṭhe.¹³ Zwigwada zwo fhambanaho zwine zwa si dzihlewe nṭha u fana na avho vhane vha si vhe na vhudzulo ho teaho (vhane vha shaya mahaya na vathu vhane vha dzula mikhukhuni) vha tea u tšoliwa na u alafhiwa nga tshifhinga tsha dwadze.

5.5 Nḍowetshumo dza vhusiki na mvelele dzi songo shumiswa

Mitambo na nyito dza mvelele zwi nga bveledza vhadzulapo vho takalaho muvhilini, vha mafulufulu, u tšutšwedza u ḍihudza nga lushaka, na u ita uri hu vhe na vuthihi ha tshitshavha na tshanduko ya zwa ikonomi na zwa matshiliso. Idzi sekithara dzi na vukoni ha u shela mulenzhe kha nyaluwo ya ikonomi Afrika Tshipembe na u kunga vhaswa vha Afrika Tshipembe. Hu na tšodea ya u sedzesa nga maanda kha u wana mbuelo nnzhi kha mbekanyamushumo dza mitambo dzo dzudzanywaho dzine dza vha hone, dza vhumvumvusi; na dza vhusila na mvelele. Idzi sekithara dzi na vukoni ha u bveledza na u alusa zwikili, u nsetshedza zwikhala zwa mushumo, zwa mabindu na u shela mulenzhe kha u fhaṭa lushaka kha vhaswa. Sekithara dza mitambo na vhusiki dzi tea u sedzesa kha u dzhenelela kana u shela mulenzhe nga vhanzhi na u livhisa kha tšodea dza vhaswa, nga maanda kha pfunzo na mveledziso ya zwikili, u sika zwikhala zwa mushumo na u tšutšwedza mvelelo dza mutakalo wavhuḍi kha shango ḷoṭhe. Mushumo wa mvelele na mveledziso ya vhuḥa na u tšutšwedza vuthihi ha tshitshavha na nḍowetshumo dza vhusiki zwo dodombedzwa kha masia a ndeme a mbekanyamaitele.

Dwadze ḷa Covid-19 ḷo ḍisa khaedu nnzhi kha vatsila na nḍowetshumo yoṭhe ya zwa vhusiki. Vhunzhi havho a vha na konṭiraka kana thendelano dza mushumo, thikhedzo ya vhusayamushumo, phensheni; na dziṇwe sisiteme dza thikhedzo. Hu tea u vha na phindulo dza u langa dwadze na zwishumiswa zwa mulayo u itela u thusa vatsila na u thivhela u shumiswa nga ndila i si yone.

5.6 U tshinyadza vhusaka ha vathu nga zwiṭuku nga zwiṭuku na mirado ya tshitshavha i dzhenelelaho

Vhaswa Afrika Tshipembe vha a ḍiḍivha kana u wana uri ndi vhone vhone kha nyimele i sa pfesesei ine yo vhumbiwaho nga masalela a khethululo na u sa lingana ha tshiimiswa kha ḷiṇwe sia, na tshitshavha tsha demokirasi hune vha vha vho lavhelelwa u shumisa pfanelo dzavho dza vhudzulapo kha ḷiṇwe sia. U ya nga Ndaulo ya Stats SA, Saveyi ya Vhulamukanyi na Tsireledzo ya Tshitshavha 2018/2019 ndi vathu vhane vha fhira malo kha vha fumi vhane vha ḍihudza kana vha ḍihudza nga maanda malugana na u vha mudzulapo wa Afrika Tshipembe, na vathu vhane vha tšoda u swika hafu ya lushaka vhane vha ḍihudza nga maanda malugana na u vha vhadzulapo vha Afrika Tshipembe. (Statistics South Africa, 2019). Tshitshavha tshi tšanganedza ndeme ya milayo ya ndeme ya demokirasi, hu tshi katelwa na khetho dzi sa dzihii sia, pfanelo ya u kuvhangana na u ita dzitšumbedzo, demokirasi ya nyambedzano, vhuḍifhinduleli ha u shumisa dzikhetho, mbofholowo ya u amba na u konḍelelana kha zwa politiki. Khetho dzine dza vha khagala na u sa kombetshedzwa hu ḍo dzula hu muhumbulo une wa dzihlelwa nṭha wa demokirasi. Naho zwo ralo, vhaswa vha pfa vha songo katelwa, nga maanda zwi tshi khou itiswa nga vhusayamushumo vhune ha vha hone na u sa kona u dzhenelela kha zwa ikonomi. Saveyi ya Tsireledzo ya Tshitshavha na Vhulamukanyi i sumbedza uri 13% ya vathu vha Afrika Tshipembe vho khethululwa kana u tšalulwa miṇwaha mivhili phanda ha musi hu tshi itwa saveyi.¹⁴ 6.8% ya vathu vho khethululwa kana u tšalulwa u ya nga lushaka hone 0.1% ya vathu vho tšalulwa kana u khethululwa u ya nga dzangalelo ḷa zwa vhudzekani. Ndi zwa ndeme u dzihlela nṭha uri phesenthe i nga vha nṭha kha masia a vhupo ho buliwaho hu tshi vhambedzwa na ine ya vha hone kha lushaka. Zwiimiswa zwo sedzesaho kha vhaswa na zwa muvhuso zwine zwa shumelwa nga vhaswa na madzangano a tshitshavha tshapo zwi tšodiwa uri zwi shele mulenzhe kha vuthihi ha vathu nga u tšanganyisa nzudzanyo dza nyito u itela u fhelisa tshiṭalula u ya nga lushaka, vengo ḷa vhabvanḍa na u konḍelelana kha mbekanyamushumo dzavho dza u shumisa. Nga u angaredza, vhaswa vha sumbedza u vha na fhulufhelo ḷiṭuku kha muvhuso na tshumelo dzine dza nsetshedzwa nga muvhuso.

U shumana na khaedu dzi re afho nṭha, mbekanyamaitele ya u katela zwoṭhe ya vhaswa ine ya dzihlela nṭha u fhambana ha vhaswa, yo sedzesaho kha u khwinisa sisiteme ya pfunzo, u engedza zwikili na zwikhala zwa ikonomi hu tshi katelwa mishumo na zwikhala zwa mabindu zwa vhaswa, u tsireledza vhaswa vha sa khou dzihlelwa nṭha hu tshi katelwa avho vha re na vuholefahi, vha sa dzheni tshikolo, vha sa shumi, vha si ho kha vhuḍudisi; u tšutšwedza kutshilele kwa mutakalo wavhuḍi zwine zwa thivhela u vha na muvhili muhulwane, malwadze a u fhirela na a sa fhireli na malwadze a muhumbulo; na u khwaḥisedza tswikelelo kha mafhungo a zwa vhudzekani na a zwa mbembo na tshumelo dzine dza si khethulule u ya nga mbeu, zwi a tšodea. NYP ya 2030

11. <https://www.businesslive.co.za/bd/national/health/2019-09-09-sa-men-four-times-more-likely-to-commit-suicide-than-women-who-report-finds/>

12. Herman, DB, Susser, ES, Struening, EL & Link, BL. 1997. Adverse childhood experiences: Are they risk factors for adult homelessness? American Journal of Public Health 87(2), 249–55. www.ajph.org/cgi/reprint/87/2/249.

13. Mokone, Z. & Makoe, M. 2015. An overview of programmes offered by shelters for street children in South Africa. Child & Family Social Work. <https://doi.org/10.1111/cfs.12251>

14. <http://www.statssa.gov.za/publications/P0340/P03402019.pdf>

i do dovha hafhu ya netshedza milayo malugana na zwiimiswa zwa muvhuso, tshitshavha tshapo, sekithara ya phuraivete; na vhaswa kha zwa mveledziso yavho hu tshi katelwa u khwaṭhisedza vuthihi, mvusuludzo ya mikhwa khathihi na u ṭangana na tshitshavha.

Fhulufhelo la vhadzulapo kha zwiimiswa zwo fhambanaho zwine zwa shela mulenzhe kha u vha na vhudifhinduleli, u vha khagala na u shela mulenzhe kha demokirasi na u swikelela vhulamukanyi li dzula li tshithu tsha ndeme tsha tshitshavha tsha demokirasi hune mirado ya tikedza mbekanyamaitele dza muvhuso na u dzhenelela kha u fhaṭa shango javho, hu tshi katelwa u dzhenelela nga u tou funa. Musi u sa vha hone ha fulufhelo nga tshitshavha kha muvhuso ya lushaka zwi tshi bvelela kha lifhasi lothe, u bvela phandana u fhungudzea hafulufhelo ha fulufhelo la sisiteme ya zwa politiki Afrika Tshipembe zwi a ri kwama. Izwi zwi nga tshimbilelana na u kundelwa ha muvhuso ha vhukuma kana vhu humbulelwaho, hu tshi katelwa u ongolowa malugana na u shumana na vhuada vhu re hone kha muvhuso. U sa vha hone ha u vha khagala na vhudifhinduleli zwine zwa tou humbulelwa zwi ita uri vhaswa vha vhe na vupfelavhuṭungu kana u pfesesa vha si dzhenelele,

5.7 Mveledziso ya vhaswa i re na tshomedzo dzi songo lingana ho na tshumelo dzo konanywaho nga ndila i si yavhuḍi

Vhueletshedzi ha vhaswa ho wana khaedu dzi re na tshivhalo dza kha sia la mveledziso ya vhaswa. Izwi zwi katela u sa vha hone ha vhushaka vhukati ha zwivhumbeo zwa mveledziso ya vhaswa, u sa vha hone ha vhulaedzwa vhu re khagala, u sa vha hone ha phambano vhukati ha zwipiḍa zwa politiki na zwa ndaulo zwa mushumo wa mveledziso ya vhaswa. Hu dovha hafhu ha si vhe na tshomedzo dzo lingana ho na mveledziso ya vhaswa, u bva kha sia la zwa masheleni na zwa vhashumi. Naho zwo ralo, mushumo wa vhaswa wo sedzesa nga maanda kha u itela khaedu muhumbulo wa uri vhaswa ndi tshikhukhulisi kha mvelaphanda ya lushaka. Malugana na izwi, sia la mushumo wa vhaswa lo sedzesa kha mveledziso nga u angaredza ya muswa nga u mu tikedza malugana na u fusha thodea na u swikelela vhukoni havho hu sa sedzwi khaedu dzine vha ṭangana nadzo kha miṭwaha yavho yothhe.

Naho vhukoni ha vhaswa vhu tshi fhaṭwa nga kha nyito ya mushumo, ili sia li dzula li sa divhe, naho li nga fhasi ha thikho malugana na mitshini ya mveledziso ya vhaswa ine ya fhindula na u shuma zwavhuḍi. Mushumo wa vhaswa u ṭalutshedzwa sa nyito dzo diimisela dzine dza toḍa u tuṭuwedza vhaswa u itela u thusa na u khwinisa mveledziso yavho na ya matshilisano nga kha u dzhenelela nga u tou funa, nahone zwi tshimbilelana na vhududisi na pfunzo yavho ya zwa mishumo, akademi nahone ya fomala; nahone i tshi netshedzwa nga madzangano a mushumo a vhaswa. U sa vha hone ha mutheo wa mulayo wa vhaswa na zwone ndi tshikhala tsha ndeme musu hu tshi sedzwa khaedu nnzhi dzine vhaswa vha vha vho livhana nadzo kha vhutshilo hothe ha muthu nga muthihi, muṭa, tshitshavha. Thoḍisiso nga Hlagala (2012), i ṭalutshedza u bveledzwa ha mishumo ya vhaswa malugana na phindulo dza thaidzo dza matshilisano dzo vhangwaho nga nyimele dzi konḍaho dza matshilisano na politiki. Malugana na izwi, vhushaka ha muswa-mushumi zwi toḍa u pfesesa nga vhudzivha nyimele dza matshilisano na ndila dza maitele manzhi dzo sedzesaho kha u shandukisa u pfesesa honoho ha vha thandululo ya thaidzo dza vhaswa dza matshilisano. Izwi zwo ita uri vhashumi vhanzhi vha tuwe nahone vhezvi ha vhashumi vha vha na tshenzhemo khulwane na lufuno lwa mushumo vho litsha mushumo vha ya u toḍa zwikhala zwa khwine zwa mushumo. Izwi zwo ita uri thaidzo dza vhaswa dzi dzule dzo ralo dzine dza fana na u litsha tshikolo, u shumisa zwidzidzivhadzi, u dzhena kha zwa vhugevhenga na u sa vha na mahaya. Hu toḍiwa uri vhaswa vha bveledzise zwikili zwavho zwine zwa vha konisa u bva zwavhuḍi kha vhuswa vho fushea vha tshi ya kha vhubulwane kha nyimele ya zwa matshilisano na ya ikonomi sa zwe zwa sumbedziswa zwone nga mbekanyamaitele i re hone na nzudzanyo dza zwiimiswa. Nga 1997 Thangelamulayotibe ya Ndondolo ya zwa Mutakalo i lavhelela sisiteme ya ndindolamutakalo wa vathu hune vhashumi vho fhambanaho vha mveledziso ya zwa matshilisano, hu tshi katelwa vhashumi vha vhaswa, vha do shumisa tshumelo dzo fhambanaho kha vhuimo ho fhambanaho ha u dzhenelela u itela u tandulula thaidzo dza zwa matshilisano dzine dzi nga thithisa ndingedzo dza mveledziso ya ikonomi.¹⁵ Afrika Tshipembe, maitele a u ita uri mushumo wa vhaswa u vhe wa phurofeshinala o katelwa kha NYP 2015-2020 sa muhumbulo wa ndeme wa maitele malugana na mveledziso ya vhaswa yavhuḍi.

6. MASIA A NDEME A MBEKANYAMAITELE

6.1. PFUNZO NA ZWIKILI ZWA NDEME NA ZWIKHALA ZWA VHUVHILI

U bindudza kha vhashumi ndi vhubindudzi ha ndeme vhune shango liṇwe na liṇwe li nga vhu ita. A hu na shango na lithihi le la bva zwavhuḍi kha “u bvelela” u ya kha “lo bvelelaho” li si na lushaka lwo funzeaho (NDP, 2012). Pfunzo i tea u tendela vhaswa u fhaṭa vhukoni havho na u vhu swikelela. NDP i nweledza uri bono la pfunzo ya Afrika Tshipembe nga 2030 ndi uri vathu vha Afrika Tshipembe vha tea u tuṭuwedza tswikelelo ya pfunzo na vhududisi zwa vhuimo ha nṭhesa ine i nga swikelelea nga mvelelo dza u guda dzo khwinifhalaho nga maanda. Kushumele kwa vhagudi vha Afrika Tshipembe kha milingo yo linganyiswaho ku tea u vhambedzwa na kushumele kwa vhagudi u bva kha mashango ane a vha kha vhuimo vhu fanaho ha mveledziso. Pfunzo i tea u katela na zwigwada zwo fhambanaho na u bveledza vathu vha re na zwikili zwa vhuimo ha nṭha vho teaho thodea dza maraga wa vhashumi.

Vhathu vho phasaho pfunzo dzavho dza yunivesithi na dza magudedzini vha tea u vha na ndivho na zwikili uri vha kone u fusha thodea dza zwino na dza tshifhinga tshi daho khathihi na zwisumbi zwa ikonomi ya lifhasi (global economic trends) hu tshi katelwa u shanduka ha maraga wa vhashumi zwi tshi khou itiswa nga 4IR. Zwikili zwenezwo zwi tea u fhelekedza zwikili zwa u dilugisela ha vhashumi, zwi si zwa thekhinikhala (zwa malugana na kushumele), zwa thekhinikhala na zwa vhubindudzi.

15. Dutschke, M. (2008) Developmental social welfare policies and children's right to social services. *South African Child Gauge* – 2007/2008. Children's Institute. University of Cape Town.

Sisitšeme ya pfunzo i do ita mushumo muhulwane wa u fhaṭa tshitshavha nga u angaredza, hu tshi khou netshedzwa zwikhala zwi linganaho na u tuṭuwedza vhaswa vha Afrika Tshipembe u swikelela vhukoni havho nga vhuḍalo, nga maanda avho vhe vha vha vho kandededzwa nga mbekanyamaitete dza Khethululo, vhane vha vha vharema, vhafumakadzi na vhathu vha re na vuholefali. Ndivho dzo vhwahwa dza bono dzi katela sekithara ya TVET ine ya vha na vhaswa vha miṅwaha yo teaho vha u toḍou swika 25%, zwine zwa amba u engedzea u bva kha 705 397 nga 2016 (Muhasho wa Pfunzo ya Nṱha na Vhugudisi, 2018) u swika kha vhaswa Afrika Tshipembe vha 2.5 milioni nga 2030. Nomboro ya vhaswa vho dzhiiwaho kha Pfunzo ya Nṱha na ya theshiari yo khwinifhala.

Afrika Tshipembe li toḍa vhashumi vhane vha vha na zwikili u itela u engedza nyaluwo ya ikonomi, Zwikili zwi katela vhuinzhinia, vhashumi vha zwa mutakalo kha khethekanyo dzo fhambanaho dza mushumo u itela u netshedza mutakalo wa vhuimo ha nṱha, vhaṭodisisi, vhasiki vha zwithu zwiswa u itela u shela mulenzhe lu vhonekalo kha u bveledza zwibveledzwa zwiswa na mishumo miswa na ndila ntswa dza u bveledza zwibveledzwa zwo no di vha ho hone zwavhuḍi nahone nga ndila i sa ḍuri, hu tshi katelwa na ndisedzo ya tshumelo dza muvhuso. Mutheo ndi wa ndeme kha Pfunzo na u guda u itela u tsireledza zwavhuḍi malugana na mvelelo dzi si dzavhuḍi nahone ndi zwa ndeme uri vhaswa vha swikelele u maandaafhadzwa ha ikonomi. Vhaswa, hu sa sedzwi nyimele yavho, vha tea u tikedzwa uri vha kone u wana pfunzo ya ndeme na zwikili, uri vha kone u bvelela kha ikonomi ya lifhasi.

U swikelela izwi zwipikwa, pfunzo na mveledziso ya vhana vhaṭuku, pfunzo ya mutheo, pfunzo ya nga murahu ha tshikolo tsha sekondari, na sekithara ya vhugudisi zwi tea u khwinisa u lingana kha tswikelelo na ndeme ya pfunzo na mvelelo dza vhugudisi khathihi na u shumisana na sekithara dza mveledziso ya zwa matshilisano na sekithara dza vhumukanyi kha u netshedza mbekanyamushumo dzine dza shuma zwavhuḍi dza tshikhala tsha vhuvhili kha vhaswa vha re khomboni. Mihasho yoṱhe ya muvhuso hu tshi katelwa mimasipala i tea u vha na mbekanyamushumo dza lenashipi na u gudisa mushumo, dzine dza tea u lavheleswa malugana na tshivhalo, u katela na ndeme. U bva kha u guda u ya kha u hola zwi tea u bvelela zwavhuḍi, u itela uri shango li kone u wana mukovhe wa demogirafiki.

U dzhenelela ho themendelwaho:

6.1.1 U kwhaṭhisedza tswikelelo ya vhoṱhe kha ECD ya ndeme na mbekanyamushumo dza ngudo dza mveledziso ya vhana vhaṭuku dza vhoṱhe

- U vhuayedzedza, u kwhaṭhisedza na u lavhelesa tswikelelo ya khombekhombe ya ngudo ya Mveledziso ya Vhana vhaṭuku. (Early Childhood Development (ECD))
- U khwinisa ndeme nga vhuḍalo kha zwikolo zwoṱhe zwa muvhuso u vala tshikhala vhukati ha zwikolo zwa muvhuso na zwa phuraivethe.
- U netshedza tshomedzo na thikhedzo kha vhana vha re na vuholefali uri vha kone u dzhenelela kha zwipida zwoṱhe zwa vhutshilo ha tshikolo na ngudo.
- U thoma luambo lwa zwanda na bureili kha sisitšeme ya pfunzo ya vhoṱhe kha vhuimo ha ECD.

6.1.2 U bveledza vhupo ho tsireledzeaho ha u guda

- U kwhaṭhisedza uri a hu vhi na dzikhakhathi na u vha na u guda ho tsireledzeaho na zwikhala zwine zwa konisa matshudeni u guda.
- U thoma mbekanyamushumo dza tsireledzo zwikoloni u kwhaṭhisedza uri u gudisa na u guda a zwi thithisei nga tshivhumbeo tshiṅwe na tshiṅwe tsha u shushedza kana u huvhala nga kha dzikhakhathi.
- Muhasho wa Pfunzo ya Mutheo na Pfunzo ya Nṱha na Vhugudisi u tea u shumisana na SAPS na tshitshavha tshapo vho ṱangana na vhangaphanda vha matshudeni, u thoma nyito dza tshikolo malugana na u lwa na khakhathi khathihi na khakhathi dza zwa mbeu.

6.1.3 U bveledzisa vhadededzi na u sedzulusa kharikhulamu u itela u tuṭuwedza thandululo ya thaidzo, u tholea, vhubindudzi na u kona u shumisa kana u ḍowela 4IR

- U thivhela tshanduko dza u ṱavhanya kha kharikhulamu kha pfunzo ya mutheo.
- U sedzulusa sisitšeme ya pfunzo na mutheo wa mulingo u itela u katela kharikhulamu dzine dza fusha zwilinganyo zwa dzitshaka, hu tea u katelwa 4IR nahone hu tea u vha na khonadzeo ya u shumisa tshumelo u itela u shela mulenzhe kha ṱoḍea dza ikonomi dza shango.
- U gudisa vhadededzi ndila dza u gudisa dza tshizwinowino na dza thekhinolodzhi.
- U kunga, u galatsha na u ita uri vhaswa vha songo litsha vhadededzi.
- U ḍowela tshifhinga tsha 4IR nga u khwinisa tswikelelo kha tshishumiswa tshine tsha kona u fhirisa milaedza minzhi nga khathihi (broadband) na Wi-Fi malugana na u dzhenisa inthanete u itela u konisa u gudisa nga ha khomphwutha na tshumiso ya inthanete hu tshi katelwa zwikolo zwa mahayani, mahaya na zwitshavha.
- U langa na u shumisa mbuelo u bva kha ndowetshumo ya mabupo a sa reiliwi nga muthu sa tshiṅwe tsha zwikonisi zwa ndowetshumo ya vhusiki u sika zwikhala zwa mushumo zwa vhaswa.
- U khwinisa thekhinolodzhi iṅwe na iṅwe ine ya ḍiswa kha shango uri i kone u shuma zwavhuḍi kha vhupo ha SA u itela u dovha u khwinisa zwikili zwine zwa vha hone kha shango.

- h) U tikedza na u kombetshedza mvelele ya u dzhiela ntha ndeme ya u kona u dza na mihumbulo miswa, zwithu zwa khumbulelwa kana u ita maedza na u vhona zwithu nga ndila i sa fani na ya vathu vhothe u itela u thusa vhaswa u vha vhadzhenelile vha mafufufu kha ikonomi ya didzhithala.
- i) U thoma na u khwathisedza vhugudisi ha zwikili zwa vhaswa kha masia a 4IR u fana na vhuinzhinia ha u rivesa dzigoloi dza smart, u gandisa ha 3D, vhuṭali ha mitshini, mitshini ine ya nga vathu, goloi dzine dza tou direila, nanotechnology, thekhinolodzhi ya bayolodzhi, data i re na volumu khulwane, netiweke ya zwithu zwo tumanyiwaho, khomphwutha dzine dza shumisa khwanthamu, netiweke ya khomphwutha ine muthu a tou dinangela, tshumelo dza khasho dza khomphwutha kana inthanethe, media wa zwa u vhona na netiweke nz. sa zwine zwa ṭodiswa ngazwo nga ndowetshumo.
- j) U thoma nga zwiṭuku nga zwiṭuku thero dza u ita dza u fana na vhubindudzi na vhubindudzi ha e, vhumivhufuwi, khomphwutha, u rengisa na u bindudza masheleni, ikonomi ya nyaluwo na mveledziso, zwikili zwa thekhinikhala, mushumo wa zwanḁa kha ndunzhendunzhe yothe ya ndeme ya pfunzo.
- k) Vhagudi vhothe vha Afrika Tshipembe vha tea u guda divhazwakale, zwikili zwa u sika zwa u kona u sengulusa na u sika, zwikili zwa u kona u tandulula thaidzo, zwa u dzenisa dzikhoudu na u shumisa dzirovho, zwikili zwa vhutshilo, vhudavhidzani na nyambo dzapo.
- l) Zwikolo zwa mahayani zwi tea u shumisa mavu a u lima apo u itela u guda nga u ita kana ngudo ya tshenzhemo kha ndunzhendunzhe ya ndeme ya vhumivhufuwi, vha na vhorabulai vhapo sa vhagudisi.
- m) Magudedzi a TVET na Pfunzo ya Tshitshavha na Vhugudisi na (Community Education and Training (CET)) a tea u netshedza mbekanyamushumo nnzhi dza mushumo, dzine vhukati ha zwiṇwe dza tshimbilelana na Maitele a Khontinente a Thekhinikhala, Pfunzo ya Mishumo ya Zwanḁa na Vhugudisi kha u Tholwa ha Vhaswa ha u Kombetshedza. (African Union, 2018). Netshedzo ya izwi zwikili i tea u fhindula ṭhōḁa dza ndowetshumo na ṭhōḁa dza mveledziso dza shango.
- n) Vhaswa vha tea u dzhenelile zwiḥulwane kha 4IR na ikonomi ya u bvela phanḁa na tshumiso ya tshomedzo na mishumo ya vhurumiwa) kha masia othe a muvhuso.

6.1.4 U shumisa mbekanyamushumo dza u dzhenelile dza vhana vhaṭuku dzine dza dzhenelana u itela mveledziso yavhuḁi ya vhaswa

- a) Muvhuso wa Pfunzo ya Mutheo u ḁo engedzedza u dzhenelile hu no nga sa mbekanyamushumo dza pfunzo ya dzithanga kana vhaswa, Thogomelo na Thikhedzo ya u Gudisa na u Guda; (Care and Support for Teaching and Learning (CSTL)) u itela u tikedza ṭhōḁa dza vhwadze ha mihumbulo ho ṭuṭuwedzwaho nga tshenzhemo dza vhutshilo hu tshi katelwa zwishumiswa zwa vhuendi zwo teaho nahone zwo tsireledzeaho kha zwikolo zwa mahayani na vhagudi vha re na vuholefali.
- b) U netshedza mbekanyamushumo dza musi tshikolo tsho no bva hu tshi katelwa khoso dza (Thanziela ya u Bveledza Tshishumiswa Tshiswa (Original Equipment Manufacturer (OEM)) zwo no dzeniswa kha ikonomi khulwane. Izwi zwi nga fana na mbekanyamushumo dza Microsoft dzine dzi nga divhadzwa nga u ṭavhanya nga tshumisano na sekithara ya phuraivete.
- c) Mihasho ya Mveledziso ya zwa Matshilisano, Pfunzo ya Mutheo na Mitambo. Vhutsila na Mvelele i tshi khou shumisana na tshitshavha tshapo na madzangano a zwa vhurerele, i tea u disaina na u shumisa mbekanyamushumo dza u dzhenelile nga u ṭavhanya malugana na vhana na vhaswa kha u ṭuṭuwedza u ḁifulufhela, pfanelo na vhuḁifhindulele, hu tshi khou pfi ralo u ṭuṭuwedza u ḁithonifha.
- d) Mbekanyamushumo dza u ṭhogomela dzi bvelaho phanḁa dzine dza khwinisa kushumele kha zwa pfunzo na u tandulula thaidzo dza tshitshavha dzi nga netshedzwa nga vhaḁivhi vha zwa mveledziso ya vhaswa nga kha u bindudza kha tshitshavha. Nyito dzenedzo dzi nga katela u gudisa, vhugudisi, zwikili zwa vhutshilo na mbekanyamushumo dza vhurangapohanḁa, ngeletshedzo nga ha zwa mabudo a mushumo na maṭano na vhumvumvusi.
- e) U thoma na u ṭuṭuwedza pfunzo ya vhubindudzi na vhugudisi zwikoloni u itela u thusa u leludza mveledziso yo ṭandavhuwaho ya mvelele ya tshitshavha na vhupo ha vhoramabindu.

6.1.5 U netshedza tshikhala tsha vhuvhili tsha u konisa u khunyeledza na u dovha u dzhenelile kha zwiimiswa zwa pfunzo

- a) Muhasho wa Pfunzo ya Mutheo, u tshi khou shumisana na vhaṇetshedzi vha phuraivete na tshitshavha tshapo (nga maanḁa madzangano o rangwaho phanḁa nga vhaswa), vha tea u tikedza vhagudi vhaṇe vha ṭoḁa tshikhala tsha vhuvhili tsha u phasa Metiriki. Thandela dza u ṇwalulula metiriki dzi tea u tikedzwa na u anḁadzwa uri vhaswa kha zwitshavha zwothe vha divhe uri vha nga wana ndalukanyo nga kha magudedzi a tshitshavha na senthara dza vhugudisi.
- b) Mihasho ya Pfunzo ya Ntha, Saints na Vhusiki i tea u netshedza vhaswa vho litshaho kha zwiimiswa zwa pfunzo ya ntha nga zwiitisi zwi sa tshimbilelani na pfunzo, tshikhala tsha u khunyeledza pfunzo dzavho u vha konisa u ṭatšana na vhaṇwe kha maraga wa vhashumi.
- c) Vhaswa vhothe vha tea u kona u swikelele ndila nnzhi dzine dza tikedza fhethu hunzhi ha u bva u tshi ya kha vhugudisi ha thekhinikhala, mveledziso ya mabindu na u bvela phanḁa na pfunzo ya ntha. Vhafaramikove vho teaho (DBE & DHSI) vha tea u bveledza mbekanyamaitele u khwathisedza uri hu vha na ṭhumano yavhuḁi vhukati ha zwikolo, senthar a dza pfunzo na vhugudisi, magudedzi a tshitshavha, magudedzi a TVET, dziyunesithi na vhaṇwe vhaṇetshedzi vha pfunzo na vhugudisi. Izwi zwi ḁo tendela ndila dzo akhiredithiwaho dzi si dza sialala dzo fhambanaho dza u wana vhugudisi.
- d) Vhaswa, nga maanḁa vhasidzana vha tea u eletshedzwa u guda thero dza STEM (saintsi, thekhinolodzhi, zwa vhuinzhinia na metse (science, technology, engineering and mathematics) nga maanḁa ho sedzeswa kha vhupo.

- e) Muhasho wa Pfunzo ya Mutheo u tea u dzudzanya ngila ya mahala kha inthanethe yo teaho tshikhala tsha vuhvili tsha metiriki na vhagudi vane vha si kone u swikelela Pfunzo ya Mushumo na Vhugudisi (TVET) na pfunzo ya phuraivete. Ngila yeneyo i nga ita uri pfunzo ya inthanethe i vhe yo dowealeho zwikoloni zwa ntha nahone i nga swikelelwa nga vhudalo nga zwitshavha zwa mahayani.

6.1.6 U netshedza ngeletshedzo i bvelaho phanda ya zwa mabudo a mushumo ya sekithara dza thekhnika, thekhnolojodzhi na vhubvedzi dza ikonomi

- a) Muhasho wa Pfunzo ya Mutheo, Mishumo na Vhashumi na Pfunzo ya Ntha, Saintsi na Vhusiki na NYDA zwi tea u vhone uri vhagudi vha na tswikelelo i lingano ya mafhungo a malugana na mabudo a ndeme a mushumo na ngeletshedzo yo lingano ya mabudo a mushumo. Matano a mabudo a mushumo a tea u netshedza mafhungo nga ha zwikhala zwa vhugudisi nga maanda zwa malugana na zwikili zwine zwa tsofha kha sekithara dza vhubvedzi dza ikonomi (vhulimi, vhusila ha u sika, ICT, zwa vhubindudzi, zwa mamaga, vhuendelamashango) nahone vhumani malugana na maraga wa mishumo une wa khou bvelela vhu tea u dzudzanywa.
- b) Ngeletshedzo malugana na mabudo dzi tea u thoma nga u tshanyisa nahone dzi tea u katela vuholefali u itela uri vhaswa vha kone u nanga kana u khetha thero dzo teaho dzine dza tshimbilelama na mabudo a mushumo o nangiwo.
- c) Vhanetshedzi vha tshumelo dzothe dza inthanethe vha tea u netshedza datha ya mahala duvha linwe na linwe na webusaithi dza pfunzo kha vhaswa vho teaho nga u tshanyisa u itela u thusa vhaswa u swikelela zwikhala zwa u guda na u khwinisa.

6.1.7 U engedzedza zwikhala zwa vhugudisi ha zwikili zwa nga murahu ha tshikolo tsha sekondari kha vhothe

- a) Kha tshiriki tshinwe na tshinwe tsha pfunzo hu tea u vha na tshikolo tsha ntha tsha Thekhnika na tsha Vhugudisi ha Mishumo na matano a badani a TVET u itela u tshwafha izwi zwiimiswa.
- b) Nga murahu ha u tlole mbalelano, mihasho ine ya vha na vhuifhindleli ha pfunzo i tea u thoma zwikolo zwa vhulimi zwa vhuimo ha ntha na magudedzi kha vundu linwe na linwe na u khwathisedza masia a vhulimi ane a vha hone.
- c) U thoma mbekanyamushumo dza u khwinisa u itela matshudeni vane vha dlinwalisa na magudedzi a TVET vha si na ndalukanyo ya metiriki kana vane vha dzeha kha zwikolo zwa vhashai.
- d) U thoma akademi dza mveledziso ya zwikili dzine dza dzula dzo dzudzanywa dza inthanethe dzine dza tendela mbekanyamushumo dza zwikili dza vhaswa pfufhi nahone dza mafufufu. Vhudzulo na tshiimo kha zwa matshiliso a zwo ngo tea u vha zwikhukhulisi zwa tswikelelo nga vhaswa.
- e) Muvhuso u tea u bvela phanda na u tshwafha pfunzo ya mahala na u khwinisa Tshikimu tsha Thuso ya Masheleni tshaMatshudeni tsha Lushaka.
- f) U bvisela khagala mafhungo malugana na zwikhala zwa ndambedo kha matshudeni kha zwitshavha zwothe na zwiimiswa zwa pfunzo nga kha zwishumiswa zwa midia zwa fhambanaho.
- g) Muhasho wa Pfunzo ya Ntha, Saintsi na Vhusiki u do bveledza nzudzanyo yo fhelelaho malugana na zwikolodo zwa kale zwine zwa vha khaedu kha matshudeni manzhi.
- h) Zwiimiswa zwothe zwa pfunzo ya vho khunyeledzaho pfunzo dza sekondari zwi tea u katelwa, u khwathisedza uri pfanelo dza vhaswa vha re na vuholefali dza pfunzo dzo tsireledzwa. Magudedzi a TVET a tea u itwa uri a swikelelee nga vathu vha re na vuholefali. Matheriala dza u gudisa na dza u vhalo kha zwiimiswa zwa murahu ha tshikolo tsha sekondari zwi tea u katela matshudeni vane vha vha na vuholefali ha u vhone na u pfa, hu tshi katelwa na matheriala wa laiburari.
- i) Muhasho wa Pfunzo ya Mutheo u tea u tshanyisa u shumiswa ha Thangelamulayotibe kha Pfunzo ya Tsofha dzo Khetheaho u khwathisedza u lingano na u bvela phanda ha tswikelelo kha pfunzo nga vhaswa vha re na vuholefali.
- j) Vhushaka vhukati ha magudedzi na mabindu vhu tea u fhatwa u itela u konisa u bva zwavhudi ha matshudeni kha tshiimiswa tsha u guda vha tshi ya mushumoni u shuma kana u khunyeledza khoso dzavho.
- k) Vhaswa vha u bva kha magudedzi a TVET na zwinwe zwiimiswa zwothe zwa pfunzo ya ntha vha tea u tikedzwa kha u wana fhethu ha inthenishipi u itela u wana tshenzhemo ya mushumo kana inthenishipi nahone zwi tea u ombedelwa nga muvhuso na sekithara ya phuraivete.
- l) U engedzedza mbekanyamushumo ya inthenishipi kha tshumelo dza muvhuso na u ita uri i tshimbilelane na tsofha dza maraga wa vhashumi. Mihasho ya muvhuso, mavundu na mimasipala zwi tea u humbelwa uri vha tshanyisa mbekanyamushumo ya inthenishipi na maitele a mveledziso ya tshomedzo dza vathu na u sika dathabeisi ine ya tshimbila na tshifhinga ya vathu vane vha khou tsofha mushumo hune vha do galatsha musi hu na zwikhala zwa mushumo. Mimasipala na khamphani dza muvhuso kana mazhendedzi zwi tea u bveledza inthenishipi na mbekanyamushumo dza vho phasaho digirii sa tshipidza tsha maitele nga u angaredza a u maandafhadza vhaswa.
- m) U tshwafha vhugudisi ha vhaswa sa vathu vane vha shuma nga zwanda na vhorathekiniki vhune ha do thusa kha u alusa ikonomi. Nzudzanyo ya Mveledziso ya Zwikili ya Lushaka (National Skills Development Plan (NSDP)) 2030 i tea u shumiswa u khwathisedza uri sekithara ya phuraivete i netshedza vhugudisi mushumoni.
- n) U shumisa NSDP na u lavhelesa vhuifhindleli ha vhashumisani u khwathisedza u engedza ha vhaswa vane vha tholea na u khwinisa zwibveledzwa zwa ikonomi.

6.2 TSHANDUKO YA IKONOMI, VHUBINDUDZI NA U SIKA MISHUMO

Vhushayamushumo ha vhaswa ho vha hu ntha na musu dwadze la Covid-19 li sa athu vha hone. Data ya GPD ya Q1 na Saveyi ya Vhashumi ya Kwotara zwa tshifhinga tshithihi, zwo sumbedza uri, dwadze lo nanisa tshiimo tsha vhushayamushumo. Phuresidennde Wa Afrika Tshipembe nga Fulwi 2020 vho nwa urii, “nyimele dzi kondaho dzi khou da. A hu na thandululo ya tshihadu malugana na ndavhelelo dzashu, nga maanda uri zwi do ri dzhia tshifhinga tshingafhani uri ikonomi yashu i vhuzelele tshigani.” Maga o themendelwaho afho fhasi ndivho yao ndi u khwathisedza uri mveledziso ya vhaswa ndi zwa ndeme kha mbekanyamaitele sa vhunga shango li tshi khou thoma lwendo lwa u vhuzelela tshigani zwo disendeka nga milayo ya ndinganyiso na vhulamukanyi kha masiandaitwa a dwadze la corona. .

Vhaswa vhothe vha tea u swikelela mishumo yavhuqi. Hu tshi dzhielwa ntha vhukondi ha ikonomi, zwi tshi khou itiswa nga ikonomi yo imaho fhethu huthihi Alwa minwaha minzhi yo fhiraho na u naniswa nga dwadze, ndingedzo dza u shumana na u sa lingana ha zwivhumbeo zwa kale, vhushayamushumo, na vhashai nga maanda vhukati ha vhaswa a dzo ngo tshimbila zwavhuqi. Malugana na zwa Phuresidennde vha amba, zwa ur “A ro ngo tou diimisela fhedzi u vhuvedzedza ikonomi yashu he ya vha i hone hu saathu vha na corona, ro dovha hafhu ra diimisela u fhaa ikonomi ntswa kha lifhasi liswa,” iyi mbekanyamaitele i tikedza tshanduko ya ikonomi u khwathisedza ikonomi khulwane ine ya katela zwinzhi. Maga othe a u vusuludza ikonomi a tea u vha o sedzesa kha vhaswa, hu tshi katelwa thuthuwedzo ya themamveledziso ya zwinzhi hu na ndivho ya u bveledza mishumo minzhi. Vhaswa vho dilugisela na u kona u dzhenelwa kha thandela dza themamveledziso dza u bveledzisa, u tshimbidza, fulufulu, themamveledziso ya didzhithala, madzulo a vathu, zwothe zwa muhumbulo, ndangulo ya thandela, vhanetshedzi na zwa mishumo. muwe na muwe u tea u swikelela zwikhala zwine zwa engedzedza khonadzeo ya u wana mushumo wavhuqi. Mbekanyamaitele i dovha hafhu ya ita khuwelelo kha vhashumisani vha sekithara ya phuraivethe u sika mishumo u itela u thusa malugana na vhushayamushumo ha vhaswa vhu sa fheli. Maga mavhili a u fhedza a Nzudzanyo ya u Vhuvedzedza tshigani na u Fhatulula Ikonomi ya Afrika Tshipembe a fhaa ikonomi ine ya katela zwothe ine ya bvela phanda nahone yo khwathaho nga kha maga a u fhatulula nga vhaswa na u shandukisa.

U dzhenelwa ho themendelwaho:

6.2.1 U shumisa Mbekanyamushumo ya u Thola Vhaswa ya Phuresidennde na Nzudzanyo ya u Vhuvedzedza Ikonomi tshigani na u I Fhatulula nga Vhaswa

- U sika netiweke ya ndangulo ya ndila ya lushaka u itela u netshedza vhaqodi vha mushumo tswikelelo kha thikhedzo ya mutheo vhugudisi ha u dilugisela mushumo u itela uri vha kone u tshimbilelana na zwikhala zwa ikonomi.
- U netshedza vhaswa zwikili kha sekithara dza nyaluwo dza ndeme u itela u swikelela zwikhala zwi no nga sa ikonomi dza miroho na mitshelo, malaŋwa na zwiliwa na u tikedza mveledziso ya maitele a u swikelela kha avho vho salelaho murahu nga mulandu wa u litsha tshikolo.
- U divhadza ndila ntswa dza u tikedza vhoramabindu vha vhaswa nga ndila ine ha sedzeswa kha u bvisa zwikhukhulisi na u sika zwikhala u itela u thusa uri bindu li beleva phanda nga u ita uri data i kone u swikelelela na u livhisa kha sekithara dzo dilugiselaho tshanduko.
- Zhendedzi la Mveledziso ya Vhaswa la Lushaka (NYDA)) na Muhasho wa Mveledziso ya mabindu Matuku zwi do thoma tshikwama tsha gavhelo na thikhedzo ya mabindu ya vhoramabindu vha vhaswa vha 100 000 kha minwaha miraru i tevhelaho.
- U netshedza vhaswa tshenzhemo ya mushumo nga u engedzedza Tshumelo ya u Thola Vhaswa (Youth Employment Service (YES)), ine ya vha bindu lo tangelwaho nga muvhuso na vhashumi u itela u thusa vhaswa u wana tshenzhemo ya mushumo uri vha kone u dzhenela kha maraga wa vhashumi.
- U shumisa Mbekanyamushumo ya Tshumelo ya Vhaswa ya Phuresidennde (Presidential Youth Service Programme (PYSP)) u itela u alusa mbekanyamushumo ya Tshumelo ya Vhaswa ya Lushaka na u thuthuwedza zwikhala zwa mushumo zwa vhaswa vho diimisela u thusa zwitshavha zwavho, hu tshi katelwa na sekithara ya u thogomela na ya matshiliso. PYSP i do shuma sa muratho wa u ya pfunzoni, mushumoni kana u thoma mabindu maswa.
- U sika mishumo yavhuqi ya ndeme ya vhaswa, uri vha vhe kha senthara ya u dzhenelwa ha u sika mishumo.
- U fhelisa thogea ya tshenzhemo ya vhane vha khou thoma u shuma u itela u konisa vhaswa vhanzhi u dzhenela kha maraga wa vhashumi na u wana tshenzhemo ya mushumo.

6.2.2 U thoma Gavhelo la Mbuelo la Vhothe la Mutheo la vhaswa vha si na mishumo

- U tikedza vhaswa na vhaswa vho fhulufhuwaho kana vhane vha si tsha vha na fhulufhelo u dzhenela kha maraga wa vhashumi nga u thoma Gavhelo la Mbuelo la Vhothe la Mutheo, thuthuwedzo i fanaho na gavhelo la u fhelisa Mutsiko la Covid 19 u tikedza vhaswa malugana na u dzhenela kha mushumo kana vhubindudzi.

6.2.3 U shumisa maitele a u vhetshela thungo konfiraka dza muvhuso hu tshi itelwa vhaswa kha sekithara dzothe

- U shumisa na u lavhelesa konfiraka dza vhaswa dzo vhetshelwaho thungo dza 30% kha sekithara ho livhiswaho khadzo dzine dza vha na khonadzeo ya u thola vhanzhi, u fana na Vhulimi, Vhumagi, Vhuendelamashango, Ikonomi ya Lwanzheni, Ikonomi ya Vhusiki, Ikonomi i sa tshinyadzi vhupo, na Ikonomi ya Malaŋwa.
- U tholiwa ha vhaswa na vhubindudzi zwi tea u dzhiwa sa zwithu zwa ndeme nahone u tholiwa nga muvhuso na u wana konfiraka dza u vhetshelwa thungo dza vhaswa zwi tea u vha zwi tshi khou itwa nga muvhuso wa lushaka, wa vundu na wapo.

- c) Muvhuso u tea u shumisa maitele a muvhuso a u renga thundu na u shumisa na u lavhelesa tshoḁea dza u vhetshela thungo vhaswa vha 30% vhane vha ḁo ṅetshedzwa mushumo. “mabindu maṅuku a songo katelwaho (exempted micro enterprises)” (EMS)) sa tshipiḁa tsha Mutheo une wa Takalelwa wa u renga thundu u ḁo khwinisa mveledziso ya mabindu a vhaswa. Mihasho ya lushaka na ya vundu, khathihi na mimasipala i tea u vha tshifhinga tshoṅhe nga ha phesenthe ya u renga thundu yo ṅetshedzwaho mabindu a vhaswa.
- d) U lavhelesa tshumiso ya milayo ya zwa mishumo ya Afrika Tshipembe, ine ya bula uri Vhathu vha Afrika Tshipembe hu tea u thoma ha tholiwa vhone kha zwickhala zwa mushumo. Ngauralo, nyito nga sekithara dzine dza pfuka milayo yeneyo hu tea u shumanwa nadzo nga u tshutshisa vhatholi vhane vha thola lu si ho mulayoni vhathu vha u bva nṅḁa vha si na maṅwalo.

6.2.4 U shumisa zwikimu zwa u thola zwa tshitshavha zwo khwiniswaho zwine zwa ṅetshedza zwickhala zwavhuḁi zwa vhaswa (Maitele a u thola Vhanzhi)

- a) U engedzedza u dzhenelela havho kha zwikimu zwa u thola zwa tshitshavha zwi tshi katela Mbekanyamushumo ya Mishumo ya Tshitshavha yo Engedzedzwaho, Mbekanyamushumo ya Mishumo ya Tshitshavha, ṅhogomelo ya themamveledziso na ṅhogomelo ya Bada dza Mahayani na Mbekanyamushumo dza u Khwinisa uri zwi vhe nṅḁa ha 50%. Vhonzhi ha zwickhala zwi tea u ya kha vhaswa (hu tshi katelwa NEET, vhaswa vha vhaḁumakadzi, na vhaswa vha re na vhuholefhalo) nahone avha vhaswa vha tea u gudiswa uri vha kone u thusa tshitshavha, vha tshi khou ralo u wana mbuelo na u wana tshenzhemo ya mushumo ya maimo a nṅḁa.
- b) U khwinisa tshumisano vhukati ha sekithara dza phuraivethe na dza muvhuso khathihi na madzangano apo u itela u u thola vhanzhi.

6.2.5 U dzhenisa vhaswa kha u ṅetshedzwa ha mavu nga vhuswa, mveledziso ya mahayani na ndunzhendunzhe ya ndeme ya vhulimi

- a) Muhasho wa Vhulimi, Mvusuludzo ya Mavu na Mveledziso ya mahayani itela u khwinisa nyimele ya vhalimi vhaṅuku na vhalimi vha mbambadzo nga u engedzedza vhulimi vhu sheledzwaho, u hira vhaṅwe vhaofisiri, u tikedza malugana na zwishumiswa zwa vhulimi na u thusa vhaswa u wana fhethu hune ha ṅḁḁa tshivhalo tshinzhi tsha vhashumi na u vha na vhuṅamani vhuḁulwane ha maraga, u fana na nḁirivhe dzo omiswaho, nḁuhu dza dziphikheni na mbeu dza mapfura.
- b) U shumisa nḁila yo sedzesaho kha vhaswa kha mveledziso ya mahayani malugana na u tikedza vhathu hu tshi katelwa vhoramabindu vha zwa vhulimi vhane vha shela mulenzhe kha ndunzhendunzhe ya ndeme ya zwa vhulimi nga u vha nṅea mavu na themamveledziso dza masheleni na dza matshiliso.
- c) U kunga, u galatsha na u ita uri vhaswa vha belevhe phanda na mabuḁo avho kha ndunzhendunzhe ya ndeme ya sekithara ya zwa vhulimi (sa tsumbo, vhorasaintsi vha zwiliṅwa, vhalangi vha zwifuwo, vhaizhiniara vha vhulimi, vhorathekhinoḁodzhi vha vhulimi, vhorasaintsi vha u alafha zwifuwo, vhalafhazwifuwo, vhorathekiniki vha u alafha zwifuwo) hu tshi katelwa u ṅetshedza tshikoḁashipi (tsha u guda hayani kana seli) na u vhona uri vha a tikedzwa kha ndingedzo dzavho dza kana u dzheniswa kha inthenishipi /mishumo musi vho khunyeledza pfunzo dzavho.
- d) U dzudzanya sekithara dza phuraivete u thusa ndambadzo ya muvhuso hu tshi khou tikedzwa u wana shango malugana na zwa vhulimi, vhoramabindu vha zwa vhulimi na vhone vha tea u tikedzwa na u vhambedzwa na vhalimi vhaḁuwi vha kale u itela vhuḁudisi.
- e) U ṅumanya vhaswa vha vhalimi na mbekanyamushumo u pfukisela zwickili u bva kha mulimi u ya kha mulimi, tshumelo dza ngeletshedzo dza vhulimi na u kwhaṅhisedza uri vhuḁudisi havho ndi ha tshumisano na nḁowetshumo.

6.2.6 U tikedza ikonomi ya mahayani na ya dziḁoroboni u itela tshandukiso ya ikonomi, u sika mishumo na u thola vhanzhi

- a) Muhasho wa zwa Mishumo, u tshi shumisana na vhaḁaramikove vho teaho u bveledza Maitele a u Thola Vhaswa a u Angaredza o ṅanganyiswaho.
- b) Muhasho wa zwa Mishumo, u tshi shumisana na mabindu u tsireledza mishumo i re khomboni zwi tshi khou itiswa nga 4IR.
- c) U bveledza khoso dza u ḁilugisela u shuma nga thekhinoḁodzhi ya vhuḁavhidzani ine ya si shumise dzithambo u fhirisa data na u ita uri i kone u swikelela nga kha sele kana luṅingothendeleki. Zwavhuḁivhuḁi, mitengo ya data nga u angaredza Afrika Tshipembe i tea u tsa, ahone themamveledziso ya Thekhinoḁodzhi ya Mafhungo i tea u ṅandavhudzwa u itela u fhelisa mukano vhukati wa mahayani na ḁorobo u ya mga tswikelelo kha zwickhala zwa inthanethe. Vhaswa vhoṅhe vha tea u kona u swikelela Wi-Fi mahayani avho.
- d) U tikedza ikonomi ya zwickolobulasi na ya mahayani nga u sika mimaraga i angaredzaho kha zwickhala zwi no nga ikonomi ya zwiliṅwa, ikonomi ya zwiliṅwa, mutakalo na pfunzo. Muvhuso (nga kha u renga nga kha tshitshavha) na mabindu mahulu zwi na mushumo wa ndeme une zwa tea u u ita.
- e) Muvhuso nga kha Muhasho wa Tshomedzo dza Minerala na Fulufulu, u itela uri hu vhe na u vhuḁelwa ho livhaho u bva kha tshomedzo dza mupo dza shango, tshiimiswa tsha Tshikwama tsha Ndaka ya Muvhuso tsho dzudzanywaho sa zwe zwa ḁivhadziswa zwone nga Ministḁa wa Gwama kha Tshipitshi tsha Mugaganyagwama wa 2020 tshi a tikedzwa.
- f) Muhasho wa Mitambo, Vhutsila na Mvelele u tshi khou shumisana na mihasho ya sekithara ya ikonomi u bveledza na u kwhaṅhisedza maitele a u dzhenelela ha vhaswa kha nḁowetshumo ya vhusiki, vhuḁendelamashango na mitambo na vhumvumvusi. Izwi hu nga vha u engedza kha maitele ane a vha hone a u fana na Ikonomi ya Mzansi Golden.
- g) Vhufaragwama ha Lushaka, the NYDA na Muhasho wa Mishumo na Vhashumi u kwhaṅhisedza uri u thomiwa ha ṅhuṅhewedzo ya Muthelo wa Vhashumi (Employment Tax Incentive (ETI) a zwi nga sii nṅḁa mabindu maṅuku na mabindu a vhaswa u itela u vhuḁedza mabindu mahulwane.

- h) U tšutšuwedza tswikelelo nga u angaredza nga u bvisa zwikhukhulisi zwa mvelele, zwa tsiko, zwa matshilisano na zwiinwe zwine zwa thivhela vhatu vha re na vuholefali u shumisa kana u vhuvelwa u bva kha sisieme dzo fhambanaho dza tshitshavha dzine dza vha hone kha vhañwe vhadzulapo vhunga hu yone ndila i yothe ine vhatu vhane vha vha na vuholefali vha nga kona u wana zwikhala zwi fanaho na mbuelo, na u tšangana na tshitshavha tshothe. Ndi zwa ndeme u shumisa pfanelo dza vhapo, politiki, ikonomi, matshilisano, vhurerele na dza mvelele kha tshitshavha.
- i) U tšutšuwedza tswikelelo nga u angaredza kha disaini ya zwibveledzwa, vhupo, mbekanyamushumo na tshumelo nga vhatu vhothe nga hune zwi nga konadzea nga nda ha u shandukisa disaini kana yo khetheaho kana ya tshipentshela, hu tshi katelwa zwishumiswa zwa u thusa na thekhinolodzhi dza tshigwada tsho tiwaho tsha vhatu vha re na vuholefali hune izwi zwa vha zwi tshi tšodea. U dzhenelala hu tevhelaho hu a tšodea u khwañhisedza uri vhaswa vha re na vuholefali a vha siiwi nda.
 - (i) Vhahashi vha tshitshavha vha tea u vha na tshanele ya TV ya Vhatu vhane vha si pfe, ngauralo vha do kona u sika mishumo ya vhatu vha re na vuholefali.
 - (ii) Hu tea u vha khombe khombe uri zwifhafo zwothe zwi vhe na dzirempe dza wilitsee hu tshi katelwa na tshumelo dza mutakalo na dza pfunzo na fhethu.
 - (iii) Luambo lwa zwanda lu tea u vha hone kha ndivhadzo dzothe dza tshitshavha.
 - (iv) Senthara dza ndulamiso dzi do thomiwa u itela u netshedza thikhedzo ya matshilisano na ya muhumbulo kha avho vhe vha bebwa na vuholefali na mifa yavho.
 - (v) Vhatholi vha tea u dzhiela ntha uri a si vhothe vhane vha nga kona u thaipha dziCV dzavho, fhedzi vha tea u dzudzanyela na vhane vha nga kona u dzhia MP3 u bva kha inwe khomphwutha vha tshi i dsa kha yavho (u apulouda) na u rekhoda CV dzavho kha rekhodo dza u thetshelesa

6.2.7 U bveledza na u tikedza mabindu a vhaswa na dzikhamphani (u tšutšuwedza vhubindudzi)

- a) Muhasho wa Mveledziso ya Mabindu Matuku u do bveledza muvhigo wa kwotara wo tšanganyiswaho malugana na mabindu a vhaswa o tikedzwaho na u sika muelo wa u bvela phanda ha mabindu a vhaswa u itela u tevhela mvelaphanda. Ndi zwa ndeme uri vhaswa vha divhadze nga ha u vha hone ha tshumelo/sisteme dza thikhedzo dzine dza vha hone dza muvhiso kana dza sekithara ya phuraivetshe. Izwi vhukati ha zwiinwe zwi katela u netshedzwa ha thikhedzo ya mveledziso ya mabindu, konfira dza muvhiso, thikhedzo dza masheleni na zwiinwe.
- b) Zwiimiswa zwo teaho na mihasho zwi tea u netshedza tswikelelo ya tshedele ya u thoma bindu na mabindu ane a sa khou wana mbuelo kha vhaswa vhane vha khou thoma bindu na u alusa mabindu avho. Ndi ya u shanduka ya mabindu matuku ane a khou thoma, ane a vha na zwibveledzwa zwa masheleni zwine zwa dzulela u shanduka zwo itelwaho u thusa vhaswa u shanduka vha vha kha lisa line khalo vha kona u swikelela nga ndila i leluwaho ndambedzo ya masheleni a u hudza mabindu avho i a tšodea.
- c) U bveledza na u tikedza mabindu a vhaswa na vhafumakadzi kha sekithara dzo dalaho vhafumakadzi u fana na tshumelo dza u thogomela lunako, tshumelo dza matshilisano, vhuendelamashango, vhulimi vhune ha katela ha phukha na zwimela, zwiliwa na u rengisa.
- d) Sekithara dzothe dza ikonomi na ndowethumo zwi do ita zwinzhi malugana na u khwinisa u dzhenelala ha vharema, vhaswa na vhafumakadzi, na u tikedza mabindu a vhaswa nga kha u renga na nga mveledziso ya bindu. Hune zwa vha zwo tea, u dzudzanya (beneficiation) hu tea u shumiswa sa tshitshumiswa tsha u sika vhorandowethumo vha matshele.
- e) Muhasho wa Mabindu Matuku u do leludza u vha mulayoni kana u vha fomaña nga ngomu ha sekithara ya mabindu matuku nga u tandulula khaedu dzine vhoramabindu vha vhaswa vha vha vho livhana nadzo.
- f) U fhungudza muthelo wa khamphani ntswa zwi tea u itiwa sa ndila ya u khwinisa u bvela phanda hadzo.
- g) Mbekanyamushumo dza u eletshedza nga ha mabudo dzi tea u katela mveledziso ya mabindu na khamphani na u kungedzela nga vhoramabindu vho bvelelaho u itela uri zwi divhee na u tšutšuwedza vhaswa. Izwi zwi do tshimbila na zwi tevhelaho:
 - (i) U kwakwanya a mabindu a vhaswa na zwikhala zwa u lambedza zwine zwa netshedzwa nga muvhiso na sekithara dza phuraivete nga u tšavhanyisa u thoma ha zwikwama u itela u tikedza mabindu a vhaswa na dzikhamphani.
 - (ii) U shumisa ndila ya dzisekithara u kwakwanya vhoramabindu vha vhaswa na zwikhala kha sekithara dzo fhambanaho dza ikonomi na mbekanyamushumo dzo fhambanaho, u fana na mbekanyamushumo ya u fhaña themamveledziso na u rengiwa ha thundu nga muvhiso. Hu tea u dzhielwa ntha nga maandla vhaswa vha mahayani nahone hu tea u shumiswa madzangano a sekithara a u tikedza mabindu maswa, na u a bveledza. Thikhedzo ya madzangano a vhoramabindu na madzangano a u tikedzwa i tea u khwiniswa.
 - (iii) U bveledza vhuṭumani ha maraga u itela u tšutšuwedza tšodea ya zwibveledzwa zwine zwa bveledzwa nga vhoramabindu vha vhaswa. Ngauralo, maitele kha u tšutšuwedza u rengiwa nga muvhiso kana ha phuraivete a tea u bveledzwa. Muhasho wa Mabindu a Muvhiso u tea u konanya ndingedzo na zwikhala zwo vuleaho malugana na mveledziso ya vhaswa kha khamphani dzine dza vha dza muvhiso.
 - (iv) U netshedza vhaswa zwikili na vhukoni u fana na u kona u wana tshikhala, nzudzanyo ya bindu na u tshimbidza mabindu a u thoma, hu tshi katelwa u kona u dithomela zwithu na vhusi, nz.
- h) xxx

- i) Muvhuso u do tshuwedza tshumiso nga u angaredza ya khoudu, tshumiso na thekhinolodzhi yo fhatiwaho nga vhaswa na u vha ya vhaswa nahone avha vhoramabindu vha tea u netshedza thikhedzo ya masheleni na tsiredzo kha mvelelo dzi si dzavhudi kha maraga wa lifhasi.
- j) Hune u dzeha kha themamveledziso dza mabindu zwa konda, muvhuso wapo u do netshedza thikhedzo ya mabindu nga u konisa maga a thikhedzo ya themamveledziso.
- k) Maitele a u ita uri tshithu tshi vhe tshapo, a u vusa ndowetshumo dza kale, u tshuwedza vhurumelannda na u tanganyisa mabindu a vhaswa kha ikonomi nga ngomu ha khontinente ya Afrika.

6.3. THUTHUWEDZO YA MUTAKALO WA MUVHILI NA MUHUMBULO

U khawthisedza uri Afrika Tshipembe li swikelela ndivho dza mutakalo wa vathu, vhaswa vha tea u netshedzwa mafhungo, zwikili na tshumelo dzothe dzine dza vha thusa kha u thivhela malwadze a sa fhireli na ane a fhirela hu tshi katelwa dwadze, khathihi na malwadze a muhumbulo. Mutakalo u tea vha hu tshi khou ambiwa zwothe zwo fhelela, zwine zwa katela zwipida zwa vhudipfi na zwa muya. U shumana na dwadze, vhaswa vha tea u vha tshipida tshi vhonalaho tsha thandululo, na u dzehenelela nga mafufufu kha u lingedza u fhungudza u phadlala ha zwitshili na u fhungudza mvelelo dzazwo.

Malugana na mutakalo wa muhumbulo, Afrika Tshipembe li tea u shumana na SDG Target 3.5 u itela u "khawthisedza u thivhela na u shumana na tshumiso mmbi ya zwidzidzivhadzi (zwisumbi, mbadelo ya dzilafho la tshumiso mmbi ya zwidzidzivhadzi, tshumiso ya zwikambi ine ya vhaia na u dzehenelela ha u tandulula kha vhaswa zwi do fhungudza muhwalo wa mutakalo u si wavhudi)". Mafhungo malugana na mvelelo dza tshumiso mmbi ya zwidzidzivhadzi a tea u netshedzwa nga vhanetshedzi vha tshumelo vho teaho. Vhana na vhaswa vha khou vha na mitsiko minzhi hu tshi katelwa na mvelelo dza HIV kha muti, vhabebi vha vha shumisa zwidzidzivhadzi na tshumiso mmbi ya zwidzidzivhadzi, khakhathi dza muti, u sa fara vha zavhudi na u vha litshedzela, vhusai na u fhambana ha muti, vhusaka vhu si havhudi ha dzithanga na mitsiko ya zwa pfunzo zwine zwa ita uri vhaswa vha vhe na malwadze a muhumbulo kha vutshilo havho hothe. U fhelelwa nga mishumo zwo vhangiwaho nga dwadze, u valwa ha mabindu, u lovhelwa nga vathu vha vha funa zwo vha zwo lavhelelwa u livhisa kha u engedza zwithu zwi no vhang mutsiko kha vhaswa vhanzhi. Nga tshifhinga tsha u ya kha vhuuluwa, thaidzo dzi no nga sa u kundelwa kha zwa akademi, u shumisa zwikambi, khombo dza goloi, khakhathi dza vukati ha vathu, tshitlula, na u shaya mushumo zwi nga kwama zwine vhaswa vha vha zwone na u tsitsa ndeme ya vutshilo. Tshifhinga tshinzi, samba li thivhela u shumiswa ha tshumelo dzine dza vha hone dza mutakalo wa muhumbulo na dza u tikedza nga vhaswa.

Nzudzanyo ya Khakhathi dza u ya nga mbeu na Nzudzanyo ya Maitele a Mabulayo a Vhafumakadzi (National Gender-based Violence and Femicide Strategic Plan (NSP) (2020-2030)) yo bveledzwa nga kha maitele a vhuetschedzi ha vhafumakadzi e a katela vhaswa. NSP i netshedza ndingedzo dza sekithara nnzhi dzo vusuludzwaho nga kha muvhuso na tshitshavha tshapo u swikelela Afrika Tshipembe li si na khakhathi dza u ya nga mbeu na Mabulayo a vhafumakadzi. I tanganedza khakhathi dzothe dzine dza itelwa vhafumakadzi (vha minwaha yotho, fethu hothe, vha vuholefali, dzangalelo la zwa vhudzekani, zwine muthu a didzhiisa zwone malugana na dzangalelo la zwa vhudzekani na uri u didzhiisa a wa mbeu ifhio, lushaka na dziwe phambano) khathihi na dzikhakhathi dzine dza itelwa vha.TNSP i netshedza mutheo wa mbekanyamushumo ine ya do sumbedza ndila u dzehenelela ha vhaswa malugana na u fhindula nga u javhanya vhapondi na vhaponyi vha GBV, u tandavhudza tswikelelo ya vhumukanyi kha vhaponyi, u shandukisa ndila dza matshiliso na mikhwa nga kha mafulo a u thivhela na u divhadza a maimo a ntha, u khawthisedza maitele ane a vha hone ane a shumiswa kha u fhindula GBV na u tshuwedza vhudifhinduleli, na a u sika zwikhala zwanzhi zwa ikonomi zwa vhaswa vha vhafumakadzi vha vha si kone u dipilela zwi tshi khou itiswa nga vhusai (DWYPD, 2020).

4IR i disa zwivhuya kha mabindu maswa na modele dza ndisedzo ya thogomelo zwine zwi nga khwinisa ndisedzo ya thogomelo ya mutakalo wa muvhili na wa muhumbulo, i tshi khou thusiwa nga thekhinolodzhi ya didzithala ine i nga bveledza thogomelo ya maimo a ntha i swikeleleaho kha vhothe. Sa tsumbo, thekhinolodzhi ya thingo thendeleki kana dzisele ho vha tshishumiswa tsha u khwinisa datha ya zwa dzilafho na ndisedzo ya tshumelo. Tshiwe hafu, u thathuvha na u bveledzwa ha mishonga ndi zwone zwo wanaho mbuelo khulwane u bva kha tshumiso ya thekhinolodzhi ya didzithala. Madzangano o fhambanaho na zwiimiswa zwine zwa tangana na vhaswa vha tea u dzehenelela u tola mutakalo wa muhumbulo, u rumela na u lavhelela kha mbekanyamushumo dzavho.

Tsha u fhedza, Ndindakhombo ya Mutakalo ya Lushaka (National Health Insurance (NHI)) i kha tshiimo tshine yo lugela u nga thoma u shuma. Iyi ndi sisiteme ya ndambedzo ya mutakalo yo itelwaho u kuvhanganya tshikwama u itela u netshedza tswikelelo kha tshumelo dza ndeme dza mutakalo wa vathu dzi swikeleleaho dza vathu vhothe vha Afrika Tshipembe u ya nga thodea dzavho dza mutakalo, hu sa sedzwi tshiimo tsha zwa ikonomi na zwa matshiliso. Mbekanyamaitele i tshuwedza u katelwa ha vhaswa hu si sa vhaifa fhedzi, na sa vhadziheneleli kha disaini na u divhadza. Modele wa ndambedzo wa NHI u do shumisa milayo mihulwane ya NHI: Netshedzo ya thogomelo ya ndeme ya mutakalo kha vhothe, U thusana ha tshitshavha kana vathu nga kha u netshedza thogomelo i si ya u bindudza nahone nga u lingana.

U dzehenelela ho themendelwaho

6.3.1 U tikedza kutshilele kwavhudi nga kha thuthuwedzo ya mutakalo wa muvhili na muhumbulo

- a) U thoma pfunzo ya zwa nyonyoloso ya khombekhome kha tshikolo tshiwe na tshiwe, yunivesithi, na dzhele u itela

u fhelisa malwadze a kutshilele a no nga sa vhulwadze ha swigiri na mutsiko wa malofha. Tshiinwe hafhu, Muhasho wa Mitambo, Vhutsila na Mvelele na Mimasipa zwi tea u vhona uri hu netshedzwa tshumelo dza vhumvumvusi, hu tshi katelwa tshomedzo dza nyonyoloso kana dza u dzhima na dza mitambo kha zwitshavha.

- b) Zwikolo zwa muvhuso na zwa phuraivethe khathihi na zwiimiswa zwa pfunzo ya ntha zwi tea u vha na tshumelo ya muhumbulo na zwa matshilisano heneffho u itela u tandulula khaedu dzi no nga sa mutakalo wa muhumbulo, u tambudza, khakhathi dza u ya nga mbeu, u tshipa nz.
- c) Muhasho wa Mveledziso ya zwa Matshilisano u itela u tikedza vhugudisi, u galatsha, u thola, u kunga vhashumeli vha zwa matshilisano na u tufuwedza miñwe mihasho u ita zwi no fana na zwenezwo u khwaṭhisedza netshedzo ya tshumelo dza muhumbulo na zwa matshilisano, u itela u shumana na zwithu zwivhi zwa malugana na zwa matshilisano.
- d) Tshitshavha na vhaswa vha dziphurofeshinala vha tshiimiswa, u fana na madokotela a muhumbulo, vhashumeli vha tshitshavha, vhaveledzisi vha vhaswa, vhatu vhane vha shuma nga vhana vhatuku na vhatu vhane vha shuma nga mutakalo wa tshitshavha vha tea u tholiwa u itela u khwaṭhisedza thikhedzo ya vhatu vha songo takalaho muhumbuloni hu tshi katelwa netshedzo ya tshumelo dza mutakalo wa mufa na dza muhumbulo.
- e) Tshigwada tsha thikhedzo tsha ndeme nga ngomu ha u ne kha Vhaswa kha Ofisi ya Phuresidennde tshi tea u netshedza thuso ya thogomelo ya mutakalo na ya muhumbulo na zwa matshilisano kha vhaswa.
- f) Muhasho wa Mutakalo u tea u thoma tshivhumbeo tsha vhaswa nga ngomu ha NHI u khwaṭhisedza uri vhaswa vha dzhielwa ntha na u dzhenisiwa kha lufa lwa u shuma.

6.3.2 U tufuwedza mutakalo wa muhumbulo kha vhaswa

- a) U engedzedza ndivho kha tshumelo dza nyeletshedzo dza vhana na vhaswa, hu tshi katelwa na vhaswa vhe vha vha vho kandedzwa na zwitshavha zwa mahayani. Izwi zwi katela tshumelo dza ISHP, tshumelo dza zwa muhumbulo dza tshitshavha dzine dza netshedzwa nga dziNGO, Child line na Tshigwada tsha Nyito tsha Mutsiko tsha Afrika Tshipembe (the South African Depression Action Group (SADAG)).
- b) Muhasho wa Mutakalo u do thoma zwiimiswa zwa muhumbulo zwa tshitshavha u itela u netshedza idzi tshumelo nahone zwi tea u netshedzwa madzina ane a sa do ita uri vhalwadze vha vhe na samba.
- c) U thoma nomboro dza lufingo dza mahala dza tshumelo ya tshiphiri yo dinedzedelaho ya 24/7 kha vhaswa vhane vha toda tshumelo ya ngeletshedzo. Tshumelo ya u haseledza ya vhaletshedzi vho gudiswaho, vhashumi vha vhaswa, mudivhi wa zwa muhumbulo, madokotela a mutakalo wa muhumbulo kana vhaletshedzi vha phurofeshinala kha zwishumiswa zwi no nga sa WhatsApp/Messenger ndi zwa ndeme nahone zwi nga tumanywa na sisiteme ya mafhungo a fhethu u itela u wana fhethu ha mushumisi na u netshedza phindulo nga u tsvhanya arali muthu a na muhumbulo wa u divhulaha kana dziñwe khaedu dza mutakalo wa muhumbulo
- d) Vhadzheneleli vhothe kana vhasheli vha mulenzhe vhothe vha tea u sedza mutakalo wa muhumbulo nga u tanḁavhuwa vha tshi khou shumisa mato a mutakalo wa tshitshavha, vha shumana na zwiitisi zwiulwane zwa khaedu dzine vhaswa vha vha vho livhana nadzo, u fana na khakhathi dza u ya nga mbeu dza vhuimo ha ntha, tshumiso mmbe ya zwidzidzivhadzi, u divhulaha, vhugevhenga, u talulwa kana u khetshululwa, na muhumbulo wa vhaswa vha sa shumi. Mbekanyamushumo na tshumelo dzi tea u tikedza vhabebi na vhaundi vha vhana na vhaswa vhane vha kwamea.

6.3.3 U fhelisa tshumiso mmbe ya zwidzidzivhadzi nga vhaswa

- a) U shumisa nga vhuḁalo Nzudzanyo Khulwane ya Zwidzidzivhadzi ya Lushaka.
- b) Tshumelo ya Mapholisa ya Afrika Tshipembe i tea u sedzesa nga maanda kha u fhungudza u vha hone ha zwidzidzivhadzi zwi si ho mulayoni hu tshi katelwa u engedzedza nhaha u re mulayoni wa u tendela u shumisa zwikambi une wa vha 21.
- c) Muhasho wa Mutakalo u do bveledza milayo na maitele a thathuvho o tanganyiswaho na dzilafho la u sa kona u litsha zwidzidzivhadzi na malwadze ane a bvelela khathihi.
- d) Milayo na mbekanyamaitele zwine zwa konisa kulaulele kwavhuḁi kwa ndisedzo ya zwikambi na zwidzidzivhadzi zwi tea u fana na u kombetshedzwa.
- e) Zwikambi zwi songo rengiswa tsini na zwikolo na dziñwe tshumelo dzine vhaswa vha yesa khadzo.
- f) Vhaswa vha tea u dzhenelela kha zwiivhumbeo zwa u lwisa vhugevhenga zwapo kana foramu dza vhupholisa dza tshitshavha na u lwa na vhuḁa vhune ha thithisa ndila dza u lingedza u lwisa zwidzidzivhadzi.
- g) Mafhungo nga ha mvelelo dzi si dzavhuḁi dza tshumiso ya zwidzidzivhadzi na khonadzeo ya u sa kona u litsha zwi tea u dzheniswa kha khungedzelo ya zwikambi kha thelevishini. Muvhuso u tea u humbula nga ha u iledzwa tshothe ha khungedzelo dza zwikambi.
- h) Malugana na u shumana na thahalelo ya senthara dza ndulamiso kana u vhuvedzedza tshigani, Muhasho wa Mveledziso ya zwa Matshilisano u tea u thoma na u engedza mbekanyamushumo ya u fhungudza u vha isa na ndulamiso kana u vhuvedzedza tshigani dza vhaswa vhane vha khou shumisa zwidzidzivhadzi kha shango lothe nga vhuphara.
- i) Hu tea u tufuwedzwa milayo mituku ya masipala u kombetshedza Masipala u iledza tswikelelo ya zwikambi.
- j) Hu tea u sikwa mishumo ine ya tshimbilelana na u thivhela u shumisa zwidzidzivhadzi nga ndila mmbe.

6.3.4 U fhelisa Khakhathi dza u ya nga Mbeu na u Vhulawa ha Vhafumakadzi

- a) U shumisa Nzudzanyo ya Maitele ya u Vhulawa ha Vhafumakadzi na Khakhathi dza u ya nga Mbeu ya Lushaka (National Gender-based Violence and Femicide Strategic Plan (NSP)) (2020-2030). U khwaṭhisedza mulayo une wa vha hone une wa shumana na khakhathi dza u ya nga mbeu nga u khwinisa milayo miraru ya ndeme ine ya vha Mulayo wa Khakhathi dza Muṭani, Mulayo wa Vhugevhenga (Milandu ya zwa Vhudzekani na Zwine zwa yelana na zwo) Mulayo wa Vhugevhenga na Zwine zwa yelana nazwo.
- b) U shumisa tshumelo dza u dzhenelela nga u ṭavhanya na u tsireledza kha khakhathi dza vhana na vhaaluwa na vhaiti vhadzo

6.3.5 U ṭuṭuwedza mutakalo wa zwa vhudzekani na zwa mbebo na pfanelo

- a) U gudisa mikhwa ine ya hanedzana na muhumbulo une vathu vha vha nawo nga ha mbeu na tshiṭalula kha vhaswa u itela u ṭuṭuwedza u ḍipfa na u ḍiṭhonifha na u ṭhonifhana, khathihi na u pfesesa nga vhudzivha vhuḍipfi ha muthu ha zwa vhudzekani. Vhaswa, nga maanḍa vhafumakadzi vha vhaswa, vha tea u gudiswa u ḍifulufhela musi vha tshi dzhia tsheo nga ha zwa vhudzekani na mutakalo wa zwa mbebo na pfanelo, na u vhiga u sa tevhedzelwa ha idzi pfanelo. Izwi ndi ndivho khulwane ya pfunzo ya zwa vhudzekani nga u angaredza na vhuḍifhinduleli ha zwikolo na miṭa.
- b) U ṭuṭuwedza tswikelelo kha vhaswa na tshumelo ya mutakalo ine ya swikelelea na u ṭanganedzwa nga vhaswa na mafhungo ane a tshimbilelana na mutakalo wa zwa vhudzekani na mbebo na pfanelo na u dzi engedzedza nga kha kiliniki dza u tshimbila, kha tshumelo dza muvhuso na dza phuraivethe, khathihi na zwikolo na huṭwe fhethu. Vhaswa vha tea u kona u ḍidzhiela tsheo nga ha ṭhogomelo ya mutakalo wavho vha tshi khou eletshedzwa nga vhashumeli vha tshitshavha na vha zwa matshilisano na vha mutakalo vha sa vha haṭuli vhane vha vha na vhuṭfelavhuṭungu.
- c) U shumisa mitheo ya mulayo ya tsireledzo ya vhana kha tshomedzo dza mutakalo, malugana na nyito dza u tshipa na zwiṭwe zwiwhumbeo zwa u tambudzwa nga kha vhudzekani.
- d) U tendela vhaswa u shumisa tshumelo dza ṭhogomelo ya mutakalo, hu tshi katelwa nga kha kiliniki dza mutakalo dza u tshimbila u itela u ṭuṭuwedza mafulo a khungedzelo ya mutakalo na u thivhela malwadze; ngeletshedzo nga ha HIV na u ita ndingo na u vha na dzangalelo kha mutakalo wa iwe muṇe na u bvisa mikano ye wa tou ḍivhetshela nga tshifhinga tsha dwadze na maṭwe malwadze ane a ḍo vha hone tshifhinga tshi ḍaho.
- e) U tsireledza vhaswa kha khakhathi dza u ya nga vhudzekani na mbeu, malwadze a u fhirela nga kha vhudzekani, tshumiso mmbi ya zwidzidzivhadzi na u vhiḥa muvhilini ha vhaswa. Ri tea u shumana na nyito dza mvelele dzine dza si tevhedzele pfanelo dza vathu na u tandulula na u shumana na nyimele ya vhupo ya zwithu zwine zwa kwama.
- f) U shumisa u dzhenelela hune ha ṇetshedza mafhungo na u itela khaedu zwithu zwo iledzwaho, dzingano, u sa pfesesa, u vha na muhumbulo muthihi nga ha tshithu, na tshiṭalula malugana na zwa vhudzekani.
- g) U ṇetshedza miṭa na zwitshavha zwikili zwa u vha konisa u amba na vhaswa na vhaswa nga ha mutakalo wa zwa vhudzekani na mbebo vho vhoḥholowa nahone vha tshi ḍifulufhela vha tshi shumisa luambo lwa hayani. Capacitate families and communities with skills to enable them to talk to adolescents about sexual and reproductive health freely and confidently using their home language.

6.3.6 U fhungudza masiandaitwa a malwadze

- a) U ṇetshedza phindulo nga vhuḍalo kha u tsireledza vhadzulapo, nga maanḍa vhaswa, malugana na mvelelo kana masiandaitwa a dwadze, vha tshi khou ralo u langa khonadzeo.
- b) U fhungudza masiandaitwa kha ikonomi na zwa matshilisano o vhangiwaho nga dwadze, na u tsireledza vhane vha si kone u ḍipilela, nga u khwaṭhisedza uri u dzhenelela ha zwa ikonomi na zwa matshilisano hu livhiswa kha 40% ya vhaswa vhane vha vha vhaṭaifa.
- c) U ṭuṭuwedza tswikelelo kha ṇḍila ntswa dza u guda (pfunzo ya khomphwutha na ya u guda u hayani).
- d) U ṇetshedza thuso ya zwa matshilisano kha miṭa i no khou tambula ine mbuelo dzayo dza vha dzo kwamiwa nga dwadze nga ṇḍila i si yavhuḍi.
- e) U tikedza mabindu a vhaswa nga u vha fhungudzela muthelo.
- f) U konisa tshitshavha u swikelela maḍi na zwa vhuṭhathatshili.
- g) U dzhenisa vhaswa sa vhurumelwa malugana na u ṭuṭuwedza nyito dza ndondolo ya mutakalo dza mutheo u fana na u ṭamba zwanda tshifhinga tshoṭhe na u shumisa dzisanithaiza.
- h) U vhona uri vhaswa vha a dzhenelela kha maitele a u dzhia tsheo, u itela u khwaṭhisa zhendedzi na ipfi.
- i) U khwinisa vhusiki ha vhaswa malugana na dwadze.
- j) U dzulela u lavhelesa masiandaitwa a dwadze kha vhaswa, hu tshi katelwa nga kha u vha dzhenisa, nyambedzano, risetshe, nz.

6.4 VHUTHIHI HA VHATHU NA U FHAṬA LUSHAKA

NDP I lavhelela uri nga 2030 vhatu vha Afrika Tshipembe vha ḑo tshila kha tshitshavha tsho faranaho kana tshine tsha vha nanda nthihi tshine tsha tinya khethululo dza lushaka, mbeu, na zwigwada, nahone tshine tsha ṭanganedza vhatu vho fhambanaho. Vhuthihi ha vhatu na u fhaṭa lushaka zwi ṭanganyisa vhatu kana u vha ita uri vha vhe tshithu tshithihi, zwine zwa ṭoḑea malugana na u kunda zwikhukhulisi zwine zwa thivhela u bvelela na ndinganyiso. Zwo ṭanzielwa lunzhi uri vhaswa vha Afrika Tshipembe vha kona u ṭaṭisana na vhaṅwe kha vhuimo hoṭhe ha ndowetshumo dza vhusiki na mvelele hoṭhe mashangoni a nḑa na hayani nahone zwine vha ita zwi tea u edziselwa nga vhaṅwe. Sa tsumbo, nga 2020 Mbekanyamushumo ya Ṭano ḽa ḑuvha ḽiṅwe na ḽiṅwe ḽa Trevor Noah, ḽo hasiwaho u bva New York, ḽo vha ḽi tshi ṭalelwa ḑuvha ḽiṅwe na ḽiṅwe nga vhatikedzi vha dzimilioni kha ḽifhasi ḽoṭhe nga u angaredza. Afrika Tshipembe ḽo bveledza vhakundi vhanzhi vha Muṭaṭisano wa Miss Universe (Nyalunako wa ḽifhasi ḽoṭhe) hu si kale hu tshi katelwa Demi-Leigh Nel-Petersen nga 2017, Zozibini Tunzi nga 2019 na Tamaryn Green we a vha a kha vhuimo ha vhuvhili kha Muṭaṭisano wa Miss Universe nga 2018. Shango ḽo dovha hafhu ḽa wina Rugby World Cup (Tshiphuga tsha ḽifhasi tsha Ragibii) nga 2019, u khwinisa muya wa u kunda nga kha tshumisano kana nga kha u tikedzana. Ngauralo, vhaswa vha tea u ranga phanḑa malugana na u vha tshitshavha tsha u swikelela bono ḽa ndayotewa ḽa u vha tshithu tshithihi, u sa khethulula u ya nga mbeu, u sa khethulula u ya nga lushaka, tsha demokirasi, tshi bvelaho phanḑa na u lingana. Mitambo na vhutsila zwi na vhukoni vuhulwane ha u tikedza u fhaṭa lushaka sa zwe zwa sumbedziswa zwone musi Vhatu vha Afrika Tshipembe vha tshi dzhenelela kana u kunda kha miṭaṭisano ya mitambo u fana na athileti, bola ya milenzhe, u bambela na ragibii. Muvhuso, nga kha Muhasho wa Mitambo, Vhutsila na Mvelele na mazhendedzi awo vha ṭalutshedza mushumo wa sekithara ya vhufa, mvelele na vhutsila sa “u dzhenelela kha mveledziso ya ikonomi i bvelaho phanḑa na u ṭuṭuwedza u sikwa ha mishumo nga u vhulunga, u tsireledza na u bveledzisa vhutsila, mvelele na vhufa zwa Afrika Tshipembe uri hu vhe na vhuthihi ha vhatu na lushaka lwa demokirasi” (Department of Arts and Culture, 2017).

Muhasho wa Mitambo, Vhutsila na Mvelele wo bveledza “Mzansi Golden Strategy” nga 2012, u na ndivho khulwane ya u bveledza zwikili na u sika zwikhala zwa mishumo zwine zwa bvela phanḑa zwa vhatsila. Maitele a konisa mbekanyamushumo ya u lambedza ya ṅwaha ya vhutsila, mvelele na sekithara ya vhufa ine ya vha na vhuḑifhinduleli ha u lambedza vhatsila vha vhaswa, vhalavhelesi, vhashumeli vha zwa vhufa, madzangano a vhaswa, zwiimiswa zwa ṭhoḑidiso na tshitshavha nga u angaredza. Mazhendedzi a Muhasho wa Mitambo, Vhutsila na Mvelele, a no nga sa Khoro ya Vhutsila ya Lushaka na Khoro ya Vhufa ya Lushaka na one a ṅetshedza ndambedzo ya thusa kha u sika mishumo. Tshiṅwe hafhu, ḽothari dza Lushaka dzi na mbekanyamushumo ya u lambedza ine ya bvela phanḑa na u lambedza vhutsila, mvelele na thandela dza vhufa nahone vhaḽaifa zwo livhiswaho khavho nga maanḑa ndi vhaswa. Naho tshitatisitiki malugana na tshivhalo tsha mishumo yo sikiwaho nga sekithara ya vhutsila, mvelele na vhufa tshi siho, sekithara i na khonadzeo khulwane ya u sika mishumo ya vhaswa nahone vha tea u tikedzwa kana u ṭuṭuwedzwa. Mbekanyamushumo iṅwe na iṅwe ine ya vha na ndivho ya u sika zwikhala zwa mishumo ya vhaswa na u vha thusa uri vha kone u ḑiimisa, i tea u dzhenisa kana u katela u ṭuṭuwedza vhutsila na mvelele na mveledziso na u vhulunga kana u tsireledza vhufa. Vhaswa vha tea u lwa na vhutshinyi hoṭhe kha ḽa Afrika Tshipembe na u mona na shango ḽoṭhe, nahone vha tea u shela mulenzhe kha nyito dzine dza vhanga tshanduko ya sisiteme. Izwi zwi katela madzanago ane a nga sa #DataMustFall; #BlackLivesMatter; #LGBTQLivesMatter; na zwiṅwe zwithu zwine zwi nga bvelela matshele kana tshifhingani tshi ḑaho.

U dzhenelela ho themendelwaho:

6.4.1 U shumisa maitele a u shumisa ṅḽila nnzhi kha u ita uri hu vhe na vhuthihi ha vhatu na u fhaṭa lushaka

- Muhasho na vhashumisani navho vha tea u thoma thandela ya themamveledziso i no nga sa dziḽaiburari dza tshitshavha na u ṭhogomela fhethu ha vhufa ha vhuimo ha ṅṭha u itela u ṭuṭuwedza vhuendelamashango na u sika zwikhala zwa mushumo.
- Nḑowetshumo ya u sika i tea u ṭanganedza na u shumisa mbuelo u bva kha 4IR. Sa tsumbo, tshumiso ya rekhodo ya thengiselano ya didzhitala i nga ṭalutshedza nga ṅḽila ine vhatsila vha holelwa ngayo nga u vha tshishumiswa tsha vhasiki vha ndaka ya vhuṭali u itela u wana mutengo wa mushumo wavho (WEF, 2017). Izwi zwi fhungudza u fhuriwa nga vhakonanyi vhane vha ḑidzhenisa kha ndunzhe ndunzhe ya mutengo vhukati ha vhatsila na vhaṭaleli.
- Vhubindudzi vhu tshimbila na nḑowetshumo ya vhusiki na ya mvelele nahone vhu tea u bveledziswa na u ṭuṭuwedzwa sa ṅḽila ya u sika zwikhala zwa mishumo zwa vhaswa.
- Muzika, ḽitambwa, mveledziso ya filimu na baisikopo, midia, vhufozawinepe, nḑu dza fesheni, matambwa a tshiṭeidzhini na khomedi (zwa u seisa) na vhutsila ha zwa u tou ita vhu no tshimbilelana na zwenezwo zwi tea u tikedzwa sa sekithara ine ya khou aluwa nga u ṭavhanya ya nḑowetshumo ya vhusiki na mvelele.
- Muvhuso wapo na Muhasho wa Mitambo, Vhutsila na Mvelele zwi tea u bveledza zwikhala zwa vhaswa u itela u ṭangana na zwigwada zwa vhatu na vhatu vha luṅwe lushaka nahone mbekanyamushumo dzi tea u katelwa kha nzudzanyo dza mveledziso dza ṭanganyiswaho.
- Muhasho wa zwa Mitambo, Vhutsila na Mvelele u tshi khou shumisana na miṅwe mihasho na madzangano a tshitshavha apo u dzhenelela nga mafufulu kha u fhaṭa sisiteme ya ndeme ya mikhwa u khwaṭhisedza uri vhuḑikumedzeli havho ha tshoṭhe nyito dza u fhulufhedzea na dza u kona u tshila zwavhuḑi na vhaṅwe kha tshitshavha. zwavhuḑivhuḑi izwi zwi tea u bveledza u kona u humbula zwavhuḑi u itela u kona u livhana na zwine zwa tshimbilelana na mikhwa na u ḑikhethela kana u ḑinangela u ya nga vhuḑifhulufheli hu tshi katelwa u kona u lwa na vhuḑa.

6.4.2 U fusha tshoŋea na u hudza mbekanyamushumo ya Tshumelo ya Vhaswa ya Lushaka

- a) Sekithara ya muvhuso, ya phuraivethe na ya tshitshavha tshapo dzi tea u tšutšuwedza, u vusuludza na u ŋetshedza Tshumelo ya Vhaswa ya Lushaka (National Youth Service NYS)) na u swikelela vhathu vhanzhi. Izwi zwi tshimbilelana na mashango manzhi a Afrika a no nga sa Namibia, Kenya na Tanzania, hune Muhasho wa Vhupileli wa khou tikedza mbekanyamushumo ya NYS, u itela u tikedza tshanduko ya zwickili kha masia a ndeme o nangiwa ho na u gudisa u fhulufhedzea. U swikelela izwi, 50% ya masia a vhugudisi o topolwaho a tea u tikedzwa nga SANDF ho vhetshelwa thungo tshikwama tsha SETA.
- b) U ombedzela u vha na mulayo wa u kombetshedza mbekanyamushumo ya NYS. Vhasheli vha mulenzhe kha muvhuso, mabindu na tshitshavha tshapo zwi tea u ŋetshedza vhuṭumani vhukati ha zwickhala zwa NYS na zwickhala zwine zwi nga thusa vhaswa u wana mushumo kha sekithara dza mushumo dza vhaswa na dziŋwe sekithara.
- c) U tšutšuwedza zwickhala zwa tshumisano vhukati ha dzikhontinente na nga ngomu hadzo vhukati ha vhaswa vha Afrika Tshipembe na vhaswa vha u bva kha zwiŋwe zwipiḁa zwa khontinente dza Afrika na liffasi u fana na mabembela a zwa vhufa a vhutsila na mvelele, mbekanyamushumo dza u tshintshana zwickolo na dziŋwe nyito dzine dza yelana nazwo u itela u tšutšuwedza ndivho ya mikhwa ya Afrika.
- d) U tendela vhaswa vha Afrika Tshipembe u guda uri vhaswa vha zwiŋwe zwipiḁa zwa liffasi vha ḁisikela hani zwickhala kha aya masia.

6.4.3 U gudisa vhaswa mikhwa yavhuḁi ya ndayotewa ine ya tšutšuwedza vhuŋe ha vhathu vha Afrika Tshipembe

- a) Vhaswa vha tea u guda, na u tšanganedza, na u guda vha tshi dovholola marangaphandḁa a Ndayotewa, vhunga a tshi amba nga uri zwi amba mini u vha mudzulapo wa Afrika Tshipembe. Likumedzwa la NDP la marangaphandḁa la Ndayotewa li tea u ambiwa li tshi dovholololwa kha miṭangano yoṭhe ya tshikolo, ha tevhela u imbiwa ha luimbo lwa lushaka li khou shumisiwa zwickoloni, nahone zwi tea u vha ndlowelo kha zwickolo zwoṭhe.
- b) Vhaswa vhoṭhe vha tea u ḁivha Ndayotewa na Pfanelo dza Mulayotibe na u tevhedzela mikhwa i re nga ngomu. Mulayotibe wa Vhuḁifhinduleli u tšutšuwedza vhaswa u “tšanganedza vhuḁifhinduleli vhuŋe ha ḁa na pfanelo nanzhi na mbofholowo dzine vha vha na pfanelo ya u dzi wana u bva kha ḁidzima na u tambula ha vhe vha ḁa u thoma.”
- c) Khoro dza vhuimeleli ha matshudeni dzi tea u tšutšuwedza tshanduko zwickoloni na kha zwiimiswa zwa pfunzo ya nṭha na u khwaṭhisedza uri zwiimiswa zwi bveledza na u shumisa maitele a u fhaṭa mvelele i sa ṭaluli nahone i katelaho.
- d) Media na vhabveledzi vha tea u tšutšuwedza mikhwa ya u sa ṭalula u ya nga lushaka, u ya nga mbeu na Afrika Tshipembe la demokirasi kha zwoṭhe zwine vha vhiga na u ŋea tshifhinga tsho lingana ho tsha nganea dzine dza tšutšuwedza u lulamisa, u fhaṭa lushaka na mufhindulano.
- e) Muhasho wa Mitambo, Vhutsila na Mvelele u tea u bvela phandḁa na u ita uri hu dzule hu na zwiḁa zwa lushaka zwickoloni na kha zwiimiswa zwa u guda. Zwiḁa zwa lushaka zwi tea u ṭaniwa nga ndila ine zwa ḁo vhone zwa vhuḁi kha zwifhaṭo zwa muvhuso na hune zwa konadzea kha khamphani dza phuraivethe, hu tshi khou tšonifiwa ndeme ya Afrika Tshipembe line la vha nanda nthihi kana lo faranaho.
- f) Muhasho wa Vhutsila, Mvelele na Vhumvumvusi u tea u bvela phandḁa na u khwaṭhisedza na u vhlunga mbekanyamushumo dzine dza vha dzo livhiswa kha u fhaṭa lushaka na vhuṭhihi ha vhathu u fana na vhuṭambo ha vhutsila ha lushaka na nyito dza zwa mitambo.

6.4.4 U tikedza vhaswa vha Afrika Tshipembe malugana na u lwa na zwivhumbeo zwoṭhe zwa tshiṭalula hu tshi katelwa na tshiṭalula u ya nga muvhala nga u angaredza

- a) Muhasho wa Mitambo, Vhutsila na Mvelele, khathihi na zwiimiswa zwo fhambanaho zwa muvhuso, muvhuso wapo, madzangano apo na vhaswa vhone vhaṅe u shumisa Nzudzanyo ya Nyito ya Lushaka u fhelisa tshiṭalula nga u angaredza, tshiṭalula u ya nga lushaka, vengo la vhabvanṇḁa nazwiṭaluli zwi tshimbilelanaho na zwenezwo hu tshi katela tshiṭalula u ya nga nga dzangalelo kha zwa vhudzekani na khakhathi dzine dza itwa kha vhathu vha vha funa vhathu vha mbeu i no fana na yavho.
- b) U shumisa mafulo o sedzaho kha u ḁivhadza na u shandukisa vhuḁipfi na vhuḁifari malugana na zwa tshiṭalula u ya nga lushaka na vengo la vhabvanṇḁa. Izwi zwi katela u ḁivhadza vhaswa nga ha Nzudzanyo ya Nyito ya Lushaka ya u thivhela tshiṭalula u ya nga lushaka, vhuḁevhenga ha vengo, vengo la vhabvanṇḁa na zwiŋwe zwivhumbeo zwa tshiṭalula na u Thivhela na u fhelisa Vhuḁevhenga ha Vengo na Mulayotibe wa Tshipitshi tsha Vengo khathihi na mbekanyamushumo dzi tshimbilelanaho na zwenezwo.
- c) Muvhuso na vhashumisani nawo, hu tshi katelwa sekithara ya mabindu, u itela u tšutšuwedza vhutsila nga u ŋetshedza thikhedzo ya ICT na ya masheleni vhutsila vha vhaswa u vha konisa u bveledza mishumo ine ya sumbedza u fhaṭa lushaka na u bveledza miṭangano ya u amba ngazwo.

6.4.5 U tšutšuwedza vhurangaphandḁa na vhudzulapo ha mafufulu kha vhaswa

- a) U tikedza nga mafufulu mveledziso ya vhaswa kha nyimele ya vhuṭhaka ha vhukati ha muvhuso. Mirado yoṭhe ya tshitshavha i tea u vha na vhuḁifhinduleli ha u bveledza vhuḁo ho lugelaho mveledziso ya murafho u ḁaho wa vharangaphandḁa. Vhaswa vha tea u ŋetshedzwa tshikhala tsha u guda na u khwinisa vhukoni havho. Hu tea u vha na

phesenthe ya ndivho ya vhuimeleli ha vhaswa kha zwivhumbeo zwa u dzhia tsheo kha vhuimo hothe ha muvhuso, tshitshavha na sekithara ya phuraivethe. Vhoraakademi vha vhaswa vha tea u tshuwendzwa na u tikedzwa.

- b) U shumisa zwishumiswa zwiswa zwa u davhidzana zwa thingothendeleki zwi no nga sa GovChat, LetsChat na zwiwe zwiswa kana zwo khwinifhadzwaho zwine zwa toda mihumbulo kana nyito ya vhaswa kha muvhuso zwi tea u kombetshedzwa. Mimasipala i tea u shumisa vhaswa vhapo u ita thodisiso ya nyito ya tshitshavha na u kuvhanganya datha ya wadi u itela u khwinisa nzudzanyo kana pulane ya masipala na mveledziso.
- c) Vhakhantsejara vha masipala u tshuwendza pfunzo yapo na u shumisa mbekanyamushumo ya u sika kana u bveledza nwa muwe na muwe u gudisa vhaswa nga mishumo yavho yapo kana ya siviki, khathihi na pfanelo na vhudifhinduleli sa vhadzulapo. Izwi zwi nga itwa nga ndila isa duri nga kha radio ya tshitshavha, bilibodo (bodo dza u kungedzela), media wa u gandisa na masiatari a media wa u davhidzana ha vathu.
- d) Vhakhantsejara vha sialala vha tea u tsiredza na u vhulunga mvelele dzavho nga u tshuwendza u dihudza nga u vha vhadzulapo vha Afrika, nga kha u tshuwendza ndivho yapo, dzinyambo na sialala.

6.4.6 U hudza kana u engedza na u netshedza zwikolo zwa khombe khombe na mitambo ya tshitshavha tshomedzo dzo linganaho

- a) Muvhuso u tea u kwhathisedza uri hu na tshomedzo dzo linganaho dza mitambo na vhumvumvusi kha vhunzhi ha vathu.
- b) Vhaswa vha tea u didzudzanya nga kha dzikilabu dza tshitshavha uri vha kone u bveta phanga na u tamba mitambo. Izwi zwi do ita uri zwi leluwe uri federesheni dza mitambo na muvhuso zwi thuse nga zwishumiswa hune zwa vha zwo tea.
- c) Muhasho wa Mitambo, Vhutsila na Mvelele na wa Mishumo ya Tshitshavha na Themamveledziso, i tshi shumisana na mabindu na mimasipala, i tea u thoma mbekanyamushumo ya kutshilele kwa mafufufu kha zwitshavha i tshi itela vhaswa.

6.4.7 U shumisa Tshanduko ya Ndowetshumo ya vhu4 u tshuwendza vhuithi ha vathu na u fhaa lushaka

- a) U engedza vhumani na u kwhathisedza tswikelelo ya mafhungo a mahala kha na/na datha ine ya swikelelela.
- b) U netshedza themamveledziso ya bannda lo tandavhuwaho kha masia ane a si wane tshumelo yo linganaho nahone nga maanga kha masia a mahayani a Afrika Tshipembe.
- c) U tikedza tswikelelo ya mafhungo ya vhaswa.

6.5. ZWISHUMISWA ZWA MVELEDZISO YA VHASWA ZWINE ZWA FHINDULA NA U SHUMA ZWAVHUPI

U ya nga ndivho ya NDP ya u bveledza nyimele i konisaho nga u tota uri tshumelo dza muvhuso dzi vhe dza phurofeshinala, kha sekithara ya vhaswa, u fhaa lushaka kha sekithara ya vhaswa zwi amba u kwhathisedza zwiimiswa zwi hulwane zwo diimiselaho u netshedza tshumelo kha vhaswa na u kwhathisedza uri vhabveledzisi vha bhaswa sa vhanetshedzi vha hulwane vha tshumelo vha na zwikili zwo linganaho na u vha na vhukoni. Malugana na izwi, zwiimiswa zwi tevelaho ndi zwa ndeme malugana na tshumiso ya iyi mbekanyamaitele:

- a) Muhasho wa Vhafumakadzi, Vhaswa na Vathu vha re na vuholefali (Department of Women, Youth and Persons with Disabilities (DWYPD)) ndi mulavhelesi wa mveledziso ya maitele, khonanyo, u lavhelesi na u tola. Vhuwe vhudifhinduleli vhu hulwane vhu katela u ita thodisiso khulwane ine ya katela zwothe, thikhedzo, mainstreaming na u thola vha faramikove na u tikedza. Nga kha Ofisi ya Minista na davhi la mveledziso ya vhaswa, Muhasho u do bveledza mutheo na u tshuwendza nzudzanyo ya u tavhanya, mugaganyagwama, u lavhelesi, u tola na u oditha (YRPBMEA) kha sekithara dzothe kha masia othe a tshitshavha u kwhathisedza u tanganya ho fhelelaho na phindulo yo konanywaho ha mveledziso ya vhaswa. Kha vhuimo ha vundu, uyu mushumo une wa itiwa nga khathihi u do itiwa nga DziPhirimia vha tshi khou tikedzwa nga yuniti dza vhaswa kha Ofisi dza DziPhirimia.
- b) Tshiwe hafu, hu na yuniti dza vhaswa kha mihasho ya sekithara dzothe kha masia othe a muvhuso. Dzo itelwa u bveledza maitele/mbekanyamaitele dzo itelwaho sekithara, u dzhenisa mveledziso ya vhaswa kha mbekanyamaitele na mbekanyamushumo dzavho, na u ranga phanga kha u da na mihumbulo na u khuneledza mbekanyamushumo dza sekithara na thandela kha vhuimo hapo, hu na ofisi dza vhaswa vho netshedzwaho vhudifhinduleli ha u netshedza thwii tshumelo kha vhaswa na u vho na uri na u vho na uri zwi vheva phanga nga ngomu ha Nzudzanyo dza Mveledziso dzo Tanganyiswaho (IDPs). Ofisi dza vhaswa dzapo dzi tea u shumisana na mihasho ya Mveledziso ya Ikonomi Yapo (Local Economic Development (LED)) u tikedza vhaswa nga mafhungo na vhukoni u itela u fhindula malugana na zwikhala zwi re hone. Izwi zwivhumbeo zwothe zwi do kwhathisedza u bveledza ha tshumiso ya mbekanyamaitele.
- c) U kwhathisedza tshumiso ya u dzhenela ha vhaswa, Zhendedzi la Mveledziso ya Vhaswa (National Youth Development Agency (NYDA)) lo thomiwa naho Mulayo wa Zhendedzi la Mveledziso ya Vhaswa wa vhu 54 wa 2008. U ya nga uyu Mulayo, zhendedzi lo newa vhudifhinduleli ha u tanganyisa vhaswa kha ikonomi, li tshi khou ralo u tshuwendza madzangalelo avho. Tshine tsha fanela u dzhielwa nzhele ndi uri vhudifhinduleli ha NYDA ha zwino ho tandavhuwa nahone zwi a konda u vhu shumisa, nga maanga ho sedzwa u sa vha hone ha tshomedzo dzo linganaho. Mulayo wa

NYDA u khou khwinisiwa u itela u khwinisa vhukoni hawo ha kushumele na u engedzedza tswikelelo.

- d) Khoru ya Vhaswa ya Afrika Tshipembe (African Youth Council (SAYC)) yo thomiwa Afrika Tshipembe nga 1997 u imelela madzangalelo a vhaswa SAYS ina madzangano manzhi ane a vha mirado. Linwe la masia e ya sedzesa khao ndi u vhona uri madzangano a vhaswa a a dzhenela kha zwithu zwinzhi zwa matshilisano. Tsha ndeme malugana na iyi mbekanyamaitele ndi uri naho iyi mbekanyamaitele mushumo wayo wa u vha “ipfi la vhaswa” u tshi tangedzwa, ili dzangano a lo ngo tangedzwa lwa mulayo nahone li khou belva phanda na u tanga na khaedu, hu tshi katelwa u sa vha hone ha masheleni na tshomedzo dza vathu. Idzi thaidzo dzi nea mutsiko ngauri dzi kwama nga maanda u dzudzanywa ha sekithara ya vhaswa. Ngauralo, ndi zwa ndeme uri SAYC I tangedzwe lwa mulayo sa tshiimiswa tshihulwane tsha vhaswa Afrika Tshipembe. Tshomedzo dzayo dza vathu na dza masheleni na dzone dzi tea u khwathisedza uri l kone u shuma zwavhuji mishumo yayo. SAYC yone vho yo lavhelelwa u khwathisedza vhukoni ha mirado yayo ya dzangano u konisa vhaswa uri vha dzule vhe vhadzulapo vha mafufufu.
- e) Tshigwada tsha u Shuma tsha Phuresidennde kha Vhaswa (Presidential Working Group on Youth (PYWG)) tshi netshedza ndavheleso ya tshipolitiki kha tshumiso ya NYDA 2030. Tshi tshi rangwa phanda na u tshimbizwa nga Phuresidennde, PYWG i shuma sa nzudzanyo ya u ola kana u dizaina malugana na u dzudzanya nga vathu vhothe na u vhiga mvelaphanda. Tshi tshuwedza vhudivhinduleli ha vhasheli vha mulenzhe vho fhambanaho kha vhaswa. Tshi dzhenelwa nga vha farmikove vha hulwane na vhaswa u bva kha mivhuso yothe, tshitshavha tshapo, mabindu na vhashumi vho dzudzanywaho.
- f) Komiti ya Phothifoljo ya Phalamenndeni ya Vhafumakadzi, Vhaswa na Vhathu vha re na Vhuholefali i lavhelesa Khorotshitumbe na NYDA sa tshiimiswa tsa tshitshavha. I belva phanda na u hwesa zwigwada vhudivhinduleli ha mveledziso ya vhaswa na u maandaafhadza.
- g) Madzangano a si a muvhuso ane a rangwa phanda nga vhaswa na ane a shumelwa nga vhaswa ha shumi nga fhasi ha muvhuso nahone a netshedza tshumelo dzo livhaho na dzi songo livhaho dza mveledziso ya vhaswa. Vha shuma kha lifhasi lothe, kha shango lothe na kha vundu nahone manwe a tshi vha a a tshitshavha kana a zwa vhurerele. Iyi mbekanyamaitele i khwathisedza mushumo wa ndeme une wa itwa nga aya madzangano kha u netshedza tshumelo dza mveledziso ya vhaswa.
- h) Vhudivinedzeli ha sekithara ya phuraivete kha mveledziso ya vhaswa zwi dzula zwi zwa ndeme, nga maanda ngauri u tholiwa ha vhaswa ndi khaedu khulwane kha sekithara. Sekithara ya phuraivete i tea u vhea phanda u katelwa ha ikonomi ya vhaswa nga u khwathisedza khoudu ya BBBEE kha vhaswa na u khwathisa YRPBMEA. U dzudzanya no tanga na netshedzo ya tshumelo nga sekithara ya phuraivete ndi zwa ndeme vhukuma. Muhasho wa Vhafumakadzi, Vhaswa na Vhathu vha re na Vhuholefali u tea u khwathisedza u shuma ha Dzangano/Foramu ya Mveledziso ya Vhaswa. – tshivhumbeo tsha khonanyo tsha mveledziso ya vhaswa tsho vhumbiwaho nga sekithara ya phuraivete, Sekithara ya tshitshavha na vha farmikove vha tshitshavha tshapo.
- i) Khethekanyo ya zwa vhaswa ya madzangano manzhi a thendelano na zwone zwo shela mulenzhe zwihulwane, kha Dzitshakambumbano, BRICS, Vhuwaleli ha Commonwealth na Tshitshavha tsha Mveledziso ya Tshipeme ha Afrika.

Hu tea u dzhieliwa nzhele uri, u netshedza tshumelo ine ya disa tshanduko khulwane na mbekanyamushumo, Afrika Tshipembe li tea u belva phanda na u shumisa ndila ya masia mavhili kha mveledziso ya vhaswa, dzine dza vha u dzhenisa mveledziso ya vhaswa kha sekithara dzo fhambanaho, na u netshedza tshumelo na mbekanyamushumo dzo khetheaho dzo livhiswaho kha vhaswa. Izwi zwi toda tshumisano na khonanyo u bva kha vhasheli vha mulenzhe vha hulwane kha mveledziso ya vhaswa, sa tshipidza tsha thendelano ya tshitshavha, ndi ngazwo hu na thodea ya u khwinisa vhusaka vhukati ha mivhuso vhukati ha muvhuso wa lushaka, wa vundu na wapo u itela tshumisano kha masia othe a muvhuso khathihi na vhaswa. Malugana na izwi, vhaswa vha tea u dzheniswa kha u dzudzanya na u dzhia tseo, u fhaa vhusaka, muhumbulo u si wone une vathu vha vha nawo une wa vha sumbedza sa “thaidzo dza tshitshavha.” Vhudzuloni hazwo, vhupo vhu konisaho vhune ha vha nea mafufufu, ha beledza vhangaphanda havho, na u tshuwedza mihumbulo yavhuji ine ya vha tshuwedza u vha vhadzulapo vha mafufufu, vhu konaho u tandulula thaidzo dza tshitshavha na u dzhia maga kha nyimele, zwi tea u beledzwa. U shumisana ndi zwa ndeme, khathihi na modele dza ndisedzo dza tshumelo dzine dza khwathisedza thikhedzo ya tshiimiswa na u vumba vhubindudzi ho khwathaho kha mbekanyamushumo dza vhaswa zwi a toda kha tshitshavha tshothe.

U dzhenela ho themendelwaho

6.5.1 U khwathisedza Zwiimiswa zwa Vhaswa na zwivhumbeo u khwathisedza u shuma zwavhuji na u fhindula nga u tshanyanya

- a) Hu tea u vha na u vha khagala na u netshedza ha tshomedzo ho linganaho kha zwiimiswa zwa mveledziso ya vhaswa, khathihi na maga o khwathaho a vhudivhinduleli malugana na uri tshomedzo dzi shumiswa hani.
- b) DWYPD u tikedza na u thoma u dzhenela ho dzudzanywaho zwavhuji u itela u khwathisedza u konanywa ha zwiimiswa zwo fhambanaho na u fhelisa mabindu ane a vha o diimisa nga othe u itela u tshuwedza khonanyo yo teaho ya mbekanyamushumo dza mveledziso ya vhaswa na u thivhela u khethekana, u dovholola na u tshinyadza.
- c) Mihasho yothe ya muvhuso i tea u katela mveledziso ya vhaswa kha mbekanyamaitele dzothe dza sekithara na mbekanyamushumo u khwathisedza phindulo.
- d) U da na muhumbulo wa mbekanyamushumo dza mveledziso ya vhaswa na thandela zwine zwi nga shumiswa nga muvhuso, tshitshavha tshapo na sekithara dza mabindu.

- e) U kwhaṭhisedza davhi la Mveledziso ya Vhaswa ya Lushaka nga ngomu ha Muhasho wa Vhafumakadzi, Vhaswa na Vhathu vha re na Vhuholefali nga vhashumi na tshomedzo dza vhashumi na dza masheleni u itela u shuma mushumo walo wa u lavhelesa uri hu vha na tshumiso yavhuḍi ya mbekanyamaitele ya mveledziso ya vhaswa.
- f) DWYPD i tea u ṭavhanyisa na u khunyeledza Mulayo wa Mveledziso ya Vhaswa wa Lushaka.
- g) U kwhaṭhisedza zwiimiswa zwa mveledziso ya vhaswa na zwivhumbeo kha vhuimo ha lushaka, ha vundu na hapo, Izwi zwi do katela Foramu ya Mveledziso ya Vhaswa ya Lushaka. Zwikhala zwa Mveledziso ya Vhaswa zwa Vundu na Zwikhala zwa Mveledziso ya Vhaswa zwapo. Ndivho ya izwi Zwikhala ndi u ṭanganyisa vhafaramikove kha sia la mveledziso ya vhaswa u itela uri hu vhe na u dzudzanya havhuḍi ho ṭanganelwaho, u guda, tshumisano na u ṭola vhukati ha zwiṁwe zwa ndeme.
- h) Muvhuso u tea u thoma maga o khethekanywaho a mbeu, miṁwaha na vuholefali kha mbekanyamushumo dzoṭhe dza vhaswa u itela uri disaini ya uhu u dzehenelela ha izwi zwigwada i vhonele.
- i) Sekithara dzoṭhe kha mavundu oṭhe dzi tea u ṭuṭuwedza mveledziso ya vhaswa dzi tshi khou shumisa zwithu zwo sedzeswaho nga ngomu ha yuniti dza vhaswa.
- j) Mutheo wa mulayo wa mveledziso ya vhaswa Afrika Tshipembe (Mulayo wa Mveledziso ya Vhaswa vha Afrika Tshipembe) u tea u bveledzwa wa rumelwa phalamenndeni u ya u sedzuluswa.
- k) U thoma na/ kana u kwhaṭhisedza Phalamennde dza vhaswa.

6.5.2 U konanya ndisedzo ya tshumelo uri hu vhe na ṁetshedzo ya tshumelo ine ya do disa tshanduko khulwane

- a) Muhasho wa Vhafumakadzi, Vhaswa na Vhathu vane vha vha na Vhuholefali u tea u konanya mveledziso na tshumiso ya milayo na zwilinganyo zwa malugana na mveledziso ya vhaswa, u itela u kwhaṭhisedza uri vhaswa vha na tswikelelo ya tshumelo dza ndeme na mbekanyamushumo hu sa sedzwi fhethu hune vha dzula hone.
- b) Maitele a mveledziso ya vhaswa a tea u shumiswa kha vhuimo hoṭhe nga mavundu oṭhe a muvhuso. Mimasipala i tea u kwhaṭhisedza u thomiwa ha mveledziso ya vhaswa kha maitele avho, sa izwi vha tshipiḍa tsha muvhuso tshine tsha vha tsinisa na vhaswa.
- c) DWYPD, COGTA na dziOTP zwi tea u tikedza masipala u bveledza maitele ane a katela zwoṭhe (ane a tshimbilelana na NYP 2030 na maitele apo), ane a nga shumiswa na u lambedzwa nga Khoro dza Masipala.
- d) Mimasipala i tea u thoma zwikhala zwa u shumisa mitshini u itela u konanya ndisedzo ya tshumelo kha vhuimo hapo. Khoro dza sialala na dzone dzi tea u tevhelela maitele eneo na u dovha u kwhaṭhisedza uri zwithu zwine zwa kwama vhaswa kha sialala zwi a ṭanganyiswa kha maitele a mveledziso ya vhaswa a masipala.
- e) U shumisa modele wa mveledziso ya tshitiṛiki u kwhaṭhisedza mvelelo dza khwine dza mbekanyamaitele, maitele na mbekanyamushumo.
- f) U leludza u thomiwa ha u dzehenelela ha vhuimo ha nṭha kha mveledziso ya vhaswa ine ya rangiwa phanda nga sekithara ya phuraivethe.

6.5.3 U leludza kana u konisa u ṭanganedzwa ha mushumo wa mveledziso ya vhaswa sa phurofesheni

- a) U leludza kana u konisa u ṭanganedzwa ha mushumo wa mveledziso ya vhaswa sa phurofesheni ya thungo.
- b) U leludza kana u konisa mveledziso ya vhaswa sa sia la phurofesheni yo gudelwaho ya sekithara dzo fhambanaho
- c) U ṭuṭuwedza u bveledzwa ha tshiimiswa tsha ndivho u itela u tikedza mushumo wa mveledziso ya vhaswa.
- d) U thoma dzangano la u ṭuṭuwedza zwine phurofesheni ya vha zwone na u kovhekana nyito dza khwine.
- e) U bveledza zwilinganyo zwa yuniti ya mushumo malugana na mushumo wa mveledziso ya vhaswa na u thoma sisiṭeme dza thendelo dza vhashumi vha vhaswa u ya nga tshiimo tsha ya ndalukanyo ya phurofesheni.
- f) U bveledza mbekanyamushumo dza vhaswa dzine dza vha na mvelelo yo lavhelelwaho.
- g) U leludza u ṭanganedza ngudo ya nṁḍa ha ngudo dza kha vhupo ha akademi sa tshipiḍa tshihulwane tsha phurofesheni.
- h) U thoma sisiṭeme dza u vhiḡa dzo lugelaho ndivho, na u kwhaṭhisedza vhuḍifhinduleli.

7. NDILA DZA U LAVHELESA NA U TOLA

U shumiswa ha Mbekanyamaitele ya Vhaswa ya Lushaka nga tshifhinga tsha 2020-2030, zwi hu do lavheleswa tshifhinga tshothe nga Muhasho wa Vhafumakadzi, Vhaswa na Vhathu vha re na vuholefali, u tshi khou shumisana na sekithara dzo teaho na vhafaramikove kha vhuimo hothe. Muhasho u do bveledza Mutheo wa u Lavhelesa na u Tola (M&E) une wa do vha na zwibveledzwa na mvelelo dza vhuimo ha ntha na zwisumbi zwa mvelelo dza M&E kha thodea dziwe na dziwe dza mbekanyamaitele. Mutheo u do laulwa nga Mutheo wa M&E wo tangedzwaho wa 2018 wa NYP 2020 khathihi na Mutheo wo Tandanghwahwa wa M&E na Mutheo wa Mbekanyamaitele ya u Tola ya Lushaka (National Evaluation Policy Framework (NEPF)) dzine dza khawhisedza vhuimisieli ha Muvhuso wa Afrika Tshipembe kha mulayo wa u katela u shumiswa hothe ha maitele o fhambanaho a u Lavhelesa na u Tola zwine zwa tutedzwa vukateli (DPME, 2019:6). Mutheo wa M&E wo themendelwaho u do getshedza zwisumbi zwizhi khathihi na khuvhanganyo ya data kana mafhungo na zwishumiswa zwa u tevhelela tshumiso.

Mutheo u do tevhelela tshumiso ya NYP nga sekithara dzothe na vhangetshedzi vha tshumelo vho teaho u khawhisedza uri u bvelela a zwo ngo thewa kha mvelelo dza u dzenelela (sa tsumbo, tshivhalo tsha vhaifa) fhedzi. U do dovha hafhu wa sedzesa na kha nvelelo dza tshifhinga tsha vukateli na tshifhinga tshilapfu (sa tsumbo, uri u dzenelela ha mbekanyamaitele ho shandukisa hani vhutshilo havho). Hu do vha na u lavhelesa ha nga ngomu na u fhaa vukoni ha u tola zwa vhafaramikove vhaulwane na mazhendedzi a u shumisa. Izwi zwi do livhiswa kha vhaswa uri vha vhe na vhudifhinduleli malugana na maitele a mveledziso nga u vha dzhenisa kha u lavhelesa na u tola, ngauralo hu do vha hu tshi khou tutedzwa vhudifhinduleli kha vhaswa hu tshi dzhielwa ntha pfanelo dza vathu sa dza ndeme kha mveledziso. Tshenzhemo u bva kha NYP yo fhiraho i vhona mulandu u kundelwa ha tshumiso malugana na mveledziso yo lengaho na u tangedzwa ha mutheo wa M&E. Zwithu zwi no nga zwenezwo zwi shumaniwa nadzwo hu tshee na tshifhinga u itela u thivhela u tamba nga tshomedzo na tshumelo dza zwipidapida. Sisiteme ya u langa datha ya khomphwutha i khou dzhielwa ntha u itela u tutedzwa u leludza u vhiga na u khwinisa vhudifhinduleli.

Tshinwe hafhu, Maitele a Mveledziso ya Vhaswa o Tanganyiswaho (Integrated Youth Development Strategy (IYDS)) a do bveledzwa nga Zhendedzi la Mveledziso ya Vhaswa la Lushaka. Ngoho ndi ya uri hu do itwa tholo ya mveledziso ya thungo kha tshuma mbekanyamaitele nga 2025 u itela u divhadza nga ha tshanduko dzi konadzeaho kha IVDS, hone hu uri tholo ya u fhedza ya thungo i do itwa u sedzulusa mvelelo nga u angaredza dza mbekanyamaitele na mbuelo dzo kuvhanganywaho dza vhaswa, sekithara ya vhaswa na tshitshavha nga u angaredza. Vhaswa vha do dzudzanywa uri vha dzenelele kha YRPBMEA sa vhashumisi vha u fhedza/vhatangedzi /vhaifa.

8. MAGUMO

Ngudo dzo wanalaho kha u shumisa Mbekanyamaitele ya Vhaswa ya Lushaka dzo sumbedza uri hu na thodea malugana na u fhindula thodea dzi kongaho dzine dza khou shanduka na u engedzea nga u angaredza hu tshi khou dzhielwa ntha uri vhuswa ndi ligo la ndeme la mveledziso, nahone vhaswa vhothe vho tewa nga u maandafhadzwa uri vha kone u ya zwavhuqi kha vuhulwane. Tshanduko dzo bvelalahi nga tshumiso ya Mbekanyamaitele ya Vhaswa ya Lushaka 2020, dzo sumbedza uri hu na thodea ya u fhindula thodea dzi kongaho, dzine dza khou engedzea na u shanduka. Idzi phindulo dzi tea u itwa nga u tavhanywa nahone dzo tanganyiswa ri tshi sedza uri vhuswa ndi ligo la mveledziso la ndeme, nahone vhaswa vhothe vho tewa nga u maandafhadzwa uri vha kone u pfukela zwavhuqi vha tshi yak ha vuhulwane kana vhuuluwa. Mbekanyamaitele ya Vhaswa ya Lushaka ya 2030 ndivho yayo ndi u tandulula khaedu dzine vhaswa vha Afrika Tshipembe vha vha vho livhana nadzo, na u bveledza vhupo vhune ha do vha konisa u swikelela vukoni havho. Ngauralo, u vha na mutheo wa u lavhelesa na u tola u itela u tevhelela tshumiso ya mvelelo dza mbekanyamaitele ya vhaswa kha ligo la u thoma ndi zwa ndeme nga maanda. NYP 2030 ndivho yayo ndi u vha na mbekanyamushumo dza mveledziso ya vhaswa dzine dza fhindula khaedu dzine vhaswa vha Afrika Tshipembe vha vha vho livhana nadzo nga kha IYDS u itela u konisa vhaswa u vha na zhendedzi na u vha na vhudifhinduleli malugana na vhumatshelo havho.

Iyi mbekanyamaitele ya vhaswa yo bveledzwa nga tshifhinga tsha Tshanduko ya Ngowetshumo ya vhu4. Ngauralo, u tavhanyisa zwithu zwa ndeme zwa NYP ya 2030, maga o themendelwaho a katela pfunzo ya ndeme na tshanduko ya zwikili, u dzenelela kha zwa ikonomi, u lingedza u khwinisa u tholiwa ha vhashumi kha ikonomi, u khwinifhala ha mutakalo wa muvhili na muhumbulo khathihi na zwivhumbeo zwa mveledziso ya vhaswa zwine zwa shuma zwavhuqi. Zwothe izwi zwi tea u tikedzwa nga u tou ita, nga u vha na tshomedzo dzo linganaho, na ndisedzo dzo konanywaho dze tshifhinganani tsho fhiraho dza thivhela u shuma zwavhuqi. Zwi tangedzwa nga vhudalo uri tshomedzo a si nnzhi, na uri muvhuso u tea u tea u kona u langa zwithu zwa ndeme zwine zwa khou pikisana, naho zwo ralo vhubindudzi kha vhaswa ndi vhubindudzi kha mveledziso nga u angaredza ya tshitshavha tsha Afrika. U shumisa uhu u dzenelela kha minwaha ya fumi i daho zwi do ri sendedza tsini na Afrika Tshipembe line khalo vhaswa na vhaswa vhane vha shumela madzangano vha do kona u swikelela vukoni havho nga vhudalo kha masia a vhutshilo a zwa politiki, ikonomi na zwa matshisisano, na u tangedza na u bveledzisa vhudifhinduleli ha u fhaa vhutshilo ha khwine ha vhothe.

9. DZIREFERENTSI

African Union. 2006. African Youth Charter. Addis Ababa: African Union.

Butler-Adam J. 2018. The Fourth Industrial Revolution and education. *S Afr J Sci.* 2018; 114(5/6), Art. #a0271, 1 page. <http://dx.doi.org/10.17159/sajs.2018/a0271>.

De Lannoy, A., Graham, L., Patel, L. & Leibbrandt, M. 2008. What drives youth unemployment and what interventions help? A Systematic Overview of the Evidence and a Theory of Change. Centre for Social Development in Africa, University of Johannesburg (UJ). Available: <https://www.uj.ac.za/faculties/humanities/csda/Documents/Youth%20Unemployment%20report%20FINAL%20interactive.pdf> [January 2020].

Department of Arts and Culture. 2017. 2017 Estimates of National Expenditure: Arts and Culture. <http://www.treasury.gov.za/documents/national%20budget/2017/ene/Vote%2037%20Arts%20and%20Culture.pdf>

Department of Higher Education & Training. (2018). Statistics on Post-School Education and Training in South Africa: 2016. Pretoria: Department of Higher Education & Training.

Department of Planning Monitoring and Evaluation (DPME), 2019. National Evaluation Policy Framework (NEPF): Let's grow South Africa together.

Department of Planning Monitoring and Evaluation (DPME), 2019. Towards a 25 Year Review. Accessed on <https://www.dpme.gov.za/news/SiteAssets/Pages/25-Year-Review-Launch/Towards%20A%2025%20Year%20Review>

Department of Women, Youth and People with Disabilities [DWYPD]. (2020). National Strategic Plan on Gender-based violence and femicide. Department of Women, Youth and People with Disabilities. Republic of South Africa.

Hlagala, R.B. 2012. Emergence and future status of Youth Work: Perspectives of Social Service Professionals in South Africa. PhD Thesis submitted to Faculty of Humanities Department of Social Work and Criminology at the University of Pretoria. Pretoria.

Nyeck, S.N., Shepherd, D., Sehoole, J., Ngcobozi, L& Conron, K.J. 2019. The economic cost of LGBT stigma and discrimination in South Africa. UCLA, School of Law, Williams Institute, Los Angeles

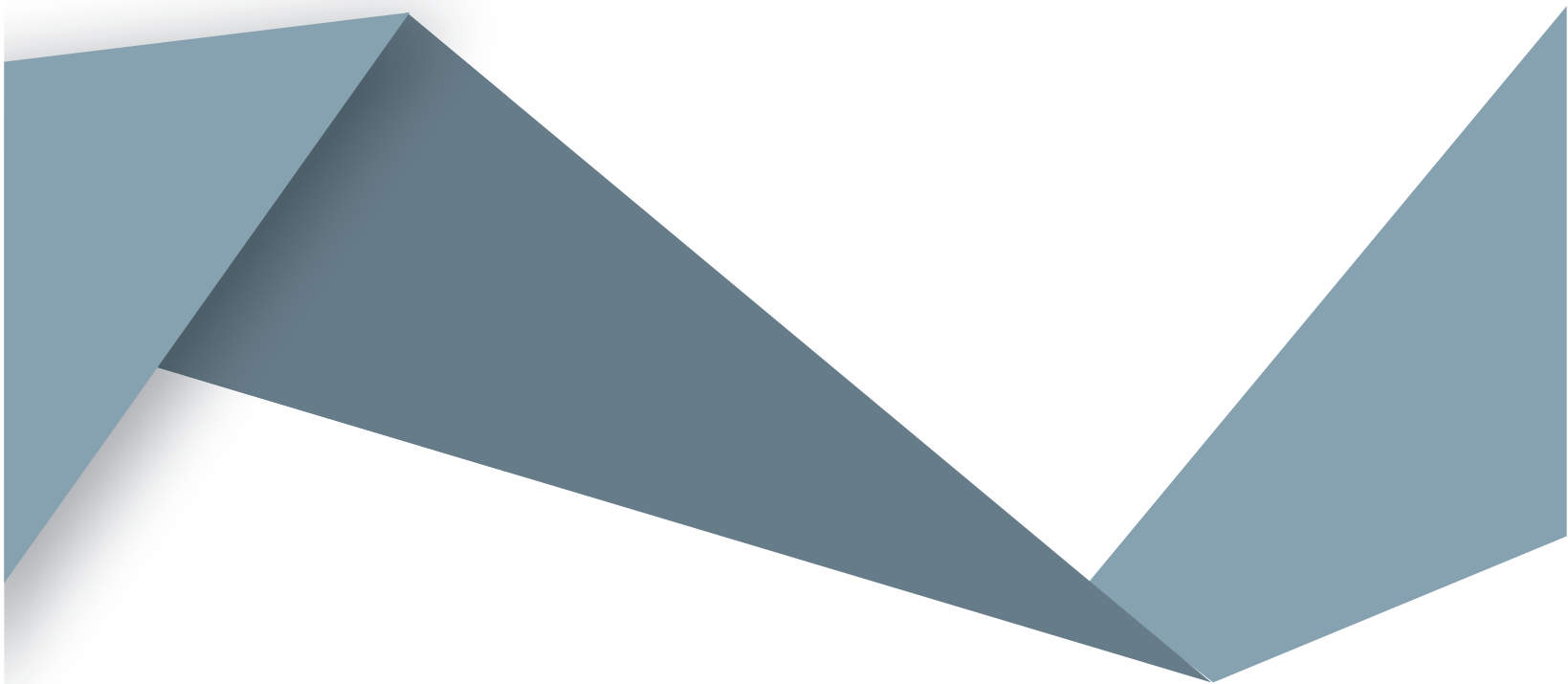
Department of Arts and Culture. 2017. Revised White Paper on Arts and Culture (Third Edition). Department of Arts and Culture, South Africa. Pretoria.

Statistics South Africa. 2018. Mortality and causes of death in South Africa, 2016: Findings from death notification

Statistics South Africa. 2019. Quarterly Labour Force Survey: Quarter 1 2019, P0211. Pretoria. <http://www.statssa.gov.za/publications/P0211/P02111stQuarter2019.pdf>

UNFPA. 2020. Adolescents and Young People & Coronavirus Disease (COVID-19). <https://www.unfpa.org/resources/adolescents-and-young-people-coronavirus-disease-covid-19#> [2020, June 5]

World Economic Forum (WEF), 2017. How can Creative Industries benefit from Blockchain? <https://www.weforum.org/agenda/2017/07/how-can-creative-industries-benefit-from-blockchain/> [27 February, 2020]

#NYP2030

#YouthPower

#DecadeForPositiveYouthDevelopment